

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2019
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2019
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.507231>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 477-508
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

II. ABDULHAMİT DÖNEMİ BASININDA HİMAYE POLİTİKALARI VE SANAYİLEŞME TARTIŞMALARI

Kenan DEMİR*

Öz

Liberal iktisat düşüncesine dair ilk eleştiriler 1870 senesinde dönemin gazetelerinde görülmüş ve ülkenin sanayileşmesi gerektiği belirtilmiştir. 1880'lerde ise ülkenin sanayileşmesi ve sanayisini koruması için gümrük oranlarını artırılması güçlü bir şekilde dönemin basınında dillendirilmiştir. Ülkede himaye düşüncesinin ilk defa sistemli olarak dillendiren Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat ülkenin sanayileşmesinin liberal iktisat düşüncesinin uygulanmasıyla gerçekleşmeyeceğini ve bu düşüncenin ancak belli bir oranda sanayisi gelişmiş ülkeler arasında uygulanacağını belirtmiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın sanayisini himaye etmesi gerektiğini savunmuştur. 1880 senesinde Ahmet Mithat'ın Tercüman-ı Hakikat'ta başlattığı himaye düşüncesi ve sanayileşme politikalarını dönemin süreli yayınları da destek çıkmıştır. Bu gazeteler ülkenin iktisadi kalkınması için sanayileşmenin önemli olduğunu vurgulamış ve sanayinin gelişmesi için de devletin koruyucu tedbirler uygulamasını istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Himaye Düşüncesi, Sanayileşme, Gazeteler.

DISCUSSION OF PROTECTION POLICIES AND INDUSTRIALIZATION IN THE PRESS OF THE II. ABDULHAMID PERIOD

Abstract

The first criticisms about the idea of liberal economics were seen in the newspapers of the period in 1870 and it was stated that the country should be industrialized. In the 1880s, the country's industrialization and increasing the customs rates to protect its industry were strongly expressed in the press. Ahmet Mithat Efendi, who systematically expressed the idea of patronage in the country for the first time. Ahmet Mithat stated that the industrialization of the country would not take place with the application of liberal economic thought and that this idea would only be applied to developed countries. For this reason, he advocated the protection of the Ottoman industry. In 1880, Ahmet Mithat initiated the dönem Interpretation

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Demir, K. (2020). II. Abdülhamit dönemi basınında himaye düşüncesi ve sanayileşme tartışmaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 477-508.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ORCID: 0000-0003-1508-5978, kdemir@medipol.edu.tr

of Truth politik and the periodical periodicals of industrialization policies were supported. These newspapers emphasized the importance of industrialization for the country's economic development and demanded that the state implement protective measures for the development of industry.

Keywords: Prohibition Thinking, Industrialization, Newspapers.

GİRİŞ

19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren ülkede liberal iktisat düşüncesinin benimsenmesi için İngilizlerin çalışmaları olmuştur. Bu dönemde ülkede yaşayan Urquhart, Blak Bey ve Churchill adlı yabancılar ülkenin iktisat politikalarının bu düşünce doğrultusunda şekillendirilmesine çalışmışlardır. Zamanla bürokratlar ve Osmanlı aydınları da bu düşünceyi benimsenmiş, bu düşünce ülkede hâkim iktisat düşüncesi olmuş ve Osmanlı iktisat politikaları bu düşünce doğrultusunda şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1870 senesinden sonra ülke ekonomisini liberal iktisat düşünce doğrultusunda yürütülmesine yönelik eleştiriler görülmeye başlamıştır. Yaşanan iktisadi sıkıntıların ana nedeni ülkede bu politikanın uygulanmasına vesile olan 1838 Ticaret anlaşması gösterilmiştir. Ayrıca bu dönemde ülkenin ziraat üretimi yanında sanayi üretimini de gerçekleştirilmesi istenmiş ve ülkenin iktisadi olarak kalkınması için sanayileşmenin gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

1838 ticaret anlaşmasının etkileri 1870'lerden itibaren hissedilmeye başlanmış ve ülkenin sanayisinin ortadan kalktığı ve ülke tüketimin çoğunun dışarıdan geldiği döneminin basınında sıklıkla dile getirilmiştir. 1840 senesinde devletin fabrikalaşma hareketinin de başarısızlıkla sonuçlanmasıyla ardı ardına devletin birçok fabrikası kapanmış ve bu doğrultuda devlet ve dönemin aydınları serbest iktisat düşüncesi yerine alternatif görüşler dile getirmişlerdir. Bu çalışmada 1876 senesinde iktidara gelen Abdülhamit dönemiyle birlikte ülkenin iktisadi politikalarına bakışının farklılaşması dönemin gazetelerinde tespit edilmek istenmiştir. Çalışmada öncelikle 1830'lardan itibaren görülen ve zamanla tek iktisat düşüncesi olan serbest ticaret düşüncesi ve bu düşünceye yapılan ilk eleştiriler verilmiş, sonra *Tercüman-ı Hakikat*, *Mizan*, *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, *Musavver Fen ve Edep*, *Sabah*, *İkdam*, *Ziraat Gazetesi* ve *Mektep* gazeteleri ışığında II. Abdülhamit döneminin iktisat düşüncesi ve sanayileşme girişimleri anlatılmıştır.

SERBEST İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN GİRİŞİ, YAYILIŞI VE ELEŞTİRİLERİ

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde Avrupa ülkelerine verdiği kapitülasyonlar 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük sorun oluşturmaya başlamıştır (Tabakoğlu, 2002, s.224). Kapitülasyonlar nedeniyle yabancı tüccarlar ülkede ayrıcalıklı bir statüde işlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle ülke ekonomisi zarar görmüş ve Avrupa devletleri kapitülasyonlardan faydalanarak ülkeye rahatça

Batı ürünlerini getirmişlerdir (Lewis, 2004, s.448-449). Kapitülasyonlarla ülkede büyük bir güç oluşturan Avrupa tüccarları 1838 senesinde önce İngiltere (Balta Limanı Ticaret Anlaşması) ile sonra diğer Avrupa ülkeleri ile imzaladıkları antlaşmalarla ülkeyi Avrupa'nın bir pazarı haline getirme fırsatı elde etmişlerdir (Pamuk, 2016, s.97-98). 1838 ticaret antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde gümrük oranları düşürülmüş, yabancı tüccarların vereceği iç gümrükler kaldırılmış ve devletin yed-i vahit usulü gibi uygulamalarına engel olunarak devletin ticaret politikaları engellenmiştir (Buluş-Mercan, 2002, s.248-249; Pamuk, 1985, s.654-655). 1838 ticaret anlaşması ile Osmanlı Devleti liberal iktisat politikalarına uygun olarak Avrupa'nın sanayi malları için bir pazar haline getirilmişti. (Çakır, 2005, s.94; Berkes, 2003, s.207). Bu doğrultuda İngiltere ülkenin iktisat politikalarının da serbest iktisat düşüncesi doğrultusunda şekillenmesi için bu düşüncenin ülkede yayılmasına ve bürokratlar tarafından benimsenmesine çalışmıştır (Bailey, 2011, s.337).

Bu dönemde ülkede ikamet eden David Urquhart ve Blak Bey gibi yabancılar liberal iktisat düşüncesinin Osmanlı bürokrasisi tarafından benimsenmesinde etkili olmuşlardır (Göneralp 1999, s.8; Çiçek, 2014, s.114-115; Koloğlu, 1988, s. 16-18). Fransa ve İngiltere'de elçilik vazifesi gören dönemin etkili sadrazamı Mustafa Reşit Paşa da bu düşüncenin Osmanlı Devleti'nin bekası açısından uygun olacağını inanmış ve bu düşünce doğrultusunda devlet politikalarını şekillendirmeye çalışmıştır (Mardin, 2011, s.150-152). Dönemin padişahı II. Mahmud da iktisadi politikalarını bu düşünce doğrultusunda uygulanmış ve bu düşüncenin önemli temsilci Blak Bey'i de devletin resmi gazetesi olan *Moniteur Ottoman*'ın başına getirmiştir (Aktepe, 1981, s.259-261). 1830'larda görülmeye başlayan liberal iktisat düşüncesi bu dönemden sonra ülkede hakim iktisadi düşünce olmuştur. Bu düşünce zamanla daha güçlü temsilciler kazanmıştır (Mardin, 1985, s. 623-626). 1840 senesinde Churchill adlı bir İngiliz *Ceride-i Havadis* gazetesini çıkartmış ve bu gazeteyi liberal iktisat düşüncesinin önemli bir savunucusu haline getirmiştir (Koloğlu, 2010, s. 135). Gazete, ülkenin ziraat alanında kalkınmasını savunmuş ve devletin sanayileşme politikasına karşı çıkmıştır (Özçelik, 2009, s. 478). Bu gazetede Ermeni kökenli Osmanlı iktisatçıları, liberal düşüncenin savunuculuğunu üstlenmiş, bu düşüncenin yayılmasında önemli katkı sağlamışlardır (Önsoy, 1988, s. 33).

Liberal iktisat düşüncesinin yayılmasını hızlandıran önemli bir adım da bu dönemde serbest iktisat düşüncesinin prensiplerini aktaran kitapların yayımlanmasıdır (Mardin, 2002, s.47, ss. 94-96) Serendi Arşizen, Sehak Abru, Ohannes Efendi gibi Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşları ve Mehmet Şerif Efendi'nin yazdığı ya da çevirdiği ekonomi kitaplarıyla bu düşünce bir doktrin olarak verilmiştir (Sayar, 2006, ss.262-276; ss.305-314). Bu düşüncenin yayılmasında önemli bir katkı da 1830'larda kurulan Tercüme Odası'dır. Bu odada istihdam edilen bürokratlar Batı düşüncesiyle tanışmış, bu dönemde etkili olan serbest iktisat düşüncesini öğrenmiş ve bu düşüncenin savunuculuğu yapmışlardır (Tanpınar, 2006, s. 138). Sehak Abru, Ohannes Efendi, Portakal Paşa, Ahmet Hilmi

Efendi, Mehmet Şerif Efendi, Hoca Emin Efendi, Münif Paşa ve Namık Kemal gibi ekonomi hakkında yazı yazan önemli kişilerin bu odada çalışmaları ve bu odanın ülkede liberal iktisat düşüncesinin yayılmasında önemli bir katkısının olduğunu göstermektedir (Ulusoy, 2010, s. 561).

1860 senesinde yayımlanan gazetelerle ülkede bir kamuoyu oluşmuş ve gazeteler halkı yönlendirmeye ve bilgilendirmeye başlamıştır (Demir, 2014, s. 57-88). Bu dönemde yayımlanan *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkâr*, *Mecmua-i Fünun*, *Muhbir*, *Hürriyet*, *Terakki*, *İbret* başta olmak üzere diğer gazete örneklerinde çıkan ekonomi yazıları liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda yazılmış ve ülkenin ekonomi politikalarının bu düşünce ekseninde olmasına çalışmışlardır. Bu da bu düşüncenin benimsenmesini hızlandırmıştır (Nalcıoğlu, 2013, ss. 95-158; ss. 173-214; ss. 240-254; ss. 305-318; ss. 379-384). 19. yüzyılda Batılı anlamda açılan eğitim kurumlarında iktisat dersi verilmeye başlanmıştır. Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye, Maliye, Hukuk ve Yüksek Mühendis gibi mekteplerde öğretilen iktisat derslerin içeriği liberal iktisat düşüncesi oluşturmuş, bu da liberal düşüncenin eğitim kurumları aracılığıyla gelecek nesillerin benimsenmesine neden olmuştur (Demir, 2017b, ss. 207-210). 1830'larda yabancı vatandaşlarla giren 1838 ticaret antlaşması ile uygun bir pazar haline getirilen Osmanlı Devleti'nde bu düşünce 1880'lere kadar güçlü şekilde savunulmuş ve bu düşünce doğrultusunda ülkenin ekonomi politikaları şekillenmiştir (Sayar, 2006, ss. 230-379).

1830-1880 döneminde İngiliz iktisat düşüncesi hakim olmasına karşın zayıf olsa bile 1870'li yıllarda itiraz sesleri görülmeye başlamıştır (Sungu, 1999, ss. 823-840). 1868 senesinde yayımlanan *Hürriyet* gazetesinde Namık Kemal ve Ziya Paşa doğrudan serbest iktisat düşüncesini eleştirmemesine karşın ülkenin ekonomik gerilemesinin ana nedeni olarak 1838 ticaret anlaşmasını görmüş, bu anlaşma sonucu ülke ekonomisinin gerilediğini ifade etmişlerdir (Demir, 2017a, ss. 61-86). Namık Kemal, sonra *İbret* gazetesinde bu görüşlerini sistemleştirip eleştirilerine devam etmiştir (Demir 2018a, ss. 125-144). 1870 senesinde *Hadika* gazetesinde yayımlanan yazılarda ülkede milli iktisat düşüncesi doğrultusunda politikalar üretmesi istenmiştir. Ekonominin içinde bulunduğu durumunun asıl nedeni olarak halkın yerli ürünlere olan ilgisizliğini göstermiştir. Ülke ekonomisinin gelişmesi için halkın yerli ürünlere rağbet etmesi ve ülkenin sanayileşmesiyle gerçekleşeceği vurgulanmıştır (Demir, 2018b, ss. 92-102).

1880'li yıllarda ise dönemin padişahı II. Abdülhamit ekonomi alanında liberal iktisat düşüncüyü bir doktrin olarak benimsememiş ve ülkenin ekonomi politikalarını tamamen himaye düşüncesi doğrultusunda şekillendirmek istemiştir. Devletin önemli servet kaynağı olan ziraat, sanayi sektörlerine teşvik edici politikalar yürütmüştür (Georgeon, 2016, ss.334-340). Ama kapitülasyonlar ve 1838 ticaret anlaşmasının hükümleri nedeniyle fazla hareket alanı olmayan II. Abdülhamit ülkede sanayi merkezleri kurulması için Batılı sermayedarlarının yatırım yapmaları için teşvik etmiş ve gümrük oranlarını artırılması için çaba göstermiştir (Toprak, 1997, s. 230).

II. Abdülhamit ile yakınlığı bilinen ve dönemin yarı-resmi gazetesi *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini yayımlayan Ahmet Mithat, ilk defa doğrudan liberal iktisat düşüncesinin bu ülke için yararlı olmadığını dillendirmiş ve korumacılık düşüncesinin ülkede kabul görmesi için çabalamıştır (Çavdar, 1992, ss. 117-126). Bu doğrultuda Ekonomi Politik adlı kitabı yayımlamış ve gazetede birçok makale yayımlanmıştır (Gerorgeon, 2009, ss. 143-144). Ahmet Mithat, kitap ve gazetelerinde benimsediği düşünce Alman Tarihçi Okulu'ndan esinlendiği korumacılık düşüncesidir (Çakmak, 2011, s.182). Ülkenin ekonomi olarak gelişmesi için sanayiye himaye etmesi gerektiğini ve bu doğrultuda gümrük oranların artırılmasına çalışılması gerektiğini vurgulamıştır (Ülken, 2005, ss. 119-120). Ahmet Mithat'ın, bu yıllarda *Tercüman-ı Hakikat*'te savunduğu görüşler karşılık bulmuş ve peşi sıra birçok gazetede bu düşünce lehine yazılar yayımlanmıştır. *Mizan, Sabah, İkdam, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Mektep, Musavver Fen ve Edep ve Ziraat Gazetesi* gibi süreli yayımlarda bu görüşü destekleyici yazılar görülmüş, ekonominin gelişmesi için sanayileşmesinin önemine değinmişlerdir. Aşağıda basında görülen yazılar ışığında Osmanlı ekonomisinde sanayileşme politikaları ve himaye düşüncesinin uygulanmasına yönelik tartışmalar aktarılacaktır.

GAZETELER IŞIGINDA HİMAYE DÜŞÜNCESİ VE SANAYİLEŞME POLİTİKASI

Korumacı Düşünce

1880'lerde ülkede himaye düşüncesini savunan en önemli düşünür dönemin en etkili yazarı ve dönemin padişahı II. Abdülhamit ile yakın ilişkileri olan Ahmet Mithat Efendi'dir (Çağman, 2017, ss.36-37). Ahmet Mithat, ülkenin iktisadi olarak Avrupa devletleriyle eşit duruma gelmesi için koruyucu gümrük tarifeleri uygulayarak kendi sanayisini korumasını savunmuş ve bunun gerçekleştirilmemesi takdirde ise ülkenin bu durumdan kurtulamayacağını vurgulamıştır (İnsel, 2005, ss. 47-48). Ülkenin iktisat politikalarını himaye düşüncesi doğrultusunda yürütülmesini istemiş ve bu düşüncenin prensiplerini *Ekonomi Politik ve Hall-ü Ukad* iktisat kitaplarında açıklamıştır (Ülken, 2013, ss.152-160). Kitabı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde 1879 ve 1885 senelerinde iki defa tefrika ederek bu düşüncenin prensiplerini halka öğretmeye çalışmıştır (Ahmet Mithat, 1879a, s.2; 1885, s.4).

Ahmet Mithat, Osmanlı'nın sanayileşmeyi gerçekleştirene kadar Osmanlı'nın himaye düşüncesi doğrultusunda gümrük oranlarını artırmasının hakkı olduğunu ifade etmiştir (Mardin, 1985, ss.627-628). Serbest iktisat düşüncesinin ancak aynı seviye iktisadi gücü olan ülkeler arasında gerçekleşeceğini belirtmiş ve liberal iktisat düşüncesinin kurucusu Adam Smith'in de ülkelerin sanayisinin komşu ülkeler seviyesine çıkartana kadar korumasına izin verdiğini açıklamıştır (Toprak, 1985, ss.635-636). Liberal iktisat düşüncesinin Avrupa'da tam olarak uygulanmadığını bu düşüncenin doğduğu İngiltere'de bile devletin zayıf olduğu üretim kollarında üreticileri desteklediğini belirtmiş ve bu düşüncenin ülkede bir kanun gibi görülmesini eleştirmiştir (Toprak, 2012, s.114).

Ahmet Mithat *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika halinde yayımladığı Ekonomi Politik adlı kitabında bir devletin en önemli görevinin ziraat, sanayi ve ticaret sektörlerini himaye etmek olduğunu bildirmiştir. Bir ülkenin servet kaynağının bu üç sektörden oluşacağına göre devletin bu üç sektörü himaye etmesini ve halkı bu sektörlerle teşvik etmesini istemiştir. Ülkede bu duruma önem verilmediğini, maden ve orman sektöründeki imtiyazların çoğunun yabancılarda olmasını örnek göstermiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Osmanlı Devleti'nin ekonomik gelişmişlik açısından servet kaynaklarını işletilemeyecek durumda olmasını savunanlara itiraz etmiştir. Bu doğrultuda servet kaynaklarını halkın işleteceği kadar güçlü olana kadar beklenmesi ve bu kaynakları Osmanlıların işletmesi gerektiğini vurgulamıştır. (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Serbest iktisat düşüncesini savunan yabancılardan bu düşüncenin uygulanmasındaki ana amaçlarının ülkenin servet kaynaklarından istifade etmesi olduğunu ve çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2). Ülkede himaye politikası uygulansaydı pamuk, kök boya, kuru incir, kuru üzüm, palamut ve diğer ürünlerin ihracının gerçekleştirilen tüccarların Osmanlı vatandaşı olabileceğini ancak bu ticaretle uğraşan kişilerin yabancılar olduğunu ifade etmiştir. Ticaret desteklenmediği için yerli tüccarların yabancı limanlarda ticareti gerçekleştiremediğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879b, s.2).

Ahmet Mithat, ülkede serbest ticaret düşüncesinin uygulanmasıyla kalkınmanın gerçekleşmeyeceğini vurgulamıştır. Liberal iktisat düşüncesinin ana politikası olan rekabetin iki tarafın güçlerin eş değer olması halinde gerçekleşeceğini bildirmiştir. Bir yanda makinaları buharla işleten ve bir saatte yüz bin nüsha basan koca bir matbaa ile diğer yandan el yazısıyla kitap çoğaltan bir kâtibin durumundaki güç farkı ne ise bugün Osmanlı ile Avrupa arasındaki güç farkının bu olduğunu vurgulamıştır. Uygun rekabet şartları olmadığı için liberal iktisat düşüncesi politikalarından Osmanlı'nın fayda elde edemeyeceğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Avrupa'nın sanayi sektöründe hızlı ve ucuz üretim gücü mevcut iken ülkede serbest ticaretin uygulanmasının yerli ürünlerin Avrupa ürünleriyle rekabetinin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Eskiden İzmir'de kağıt üretimi gerçekleşirken zamanla İtalyan fabrikalarının rekabetine dayanamadığı için kapanmak zorunda kaldığını, İstanbul ve civarında mum, billur, çuha gibi birçok fabrika kurulmasına karşın bu fabrikaların kapandığını belirtmiştir. Bunun nedenini ise ülke ürünlerinin Avrupa ürünleriyle rekabet edememesinden ve Avrupa ürünlerinin maliyetinin ucuz olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1879c, s.3).

Ahmet Mithat gelişmiş ülkelerin aralarında ticaret serbestliği uygulamasında bir sakıncasının olmadığını belirtmiştir Ama Osmanlı Devleti'nin ithalat ürünlerinin ülke ekonomisini mahvetmesini önlemek için ithalat ve ihracatı denetim altına almak gerektiğini bildirmiştir (Ahmet Mithat, 1879c, s.3). Ülkede ticaret serbestliğinin uygulanmasıyla iç sanayi ve ticaretin canlanmasının mümkün olmadığını vurgulamıştır. Halk ve devletçe yapılan tüm sanayi tesislerinin kısa sürede ortadan kalktığını, bunun nedeninin ise ticaret serbestliği olduğunu belirtmiştir. Faaliyetini

sürdüren Feshane'nin güçlkle ayakta durduğunu, bu fabrikanın iç piyasada Avusturya ve Fransa'dan gelen ürünlere üstün gelmesinin hayal olduğunu ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3).

Ahmet Mithat, *Tercümanı Hakikat*'ta yayımlandığı makalelerinde himaye konusunu işlemeye devam etmiştir. "Servet-i Umumiye'nin Muhafazası" başlıklı makalede ülkelerde himaye düşüncesinin uygulamasının artık hükümsüz olduğunu ifade eden *The Levant Herald*'i eleştiren Ahmet Mithat, bugün Avrupa'nın birçok ülkesinin ekonomi politikalarını himaye düşüncesi doğrultusunda şekillendirdiklerini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1889b, s.5). Diğer makalesinde ise *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin de Osmanlı'da olduğu gibi sanayisi gelişmemiş ülkelerde serbest ticaret düşüncesinin taraftarı olmanın mümkün olmadığını belirttiğini ifade eden Ahmet Mithat, bu gazetenin *Tercümanı Hakikat*'e katıldığını belirtmiştir *Tercümanı Hakikat*'ın bu konuyu dillendirmesindeki amacının sadece *The Levant Herald*'e cevap vermek olmasına karşın bundan sonra ülkede sanayinin gelişmesi, yerli mala rağbetin artması ve iç ve dış ticarete halkın rağbet göstermesini teşvik amacıyla yazı yayımlayacaklarını bildirmiştir. Devletin son yıllarda uyguladığı ekonomi politikalarının himaye taraftarı olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. (Ahmet Mithat, 1889d, s.3).

II. Abdülhamit döneminde ülkede himaye düşüncesini savunan yazarlardan biri de Mizancı Murat'tır (Toprak, 2012, s.114). Dağıstan Türklerinden olan Mizancı Murat Rusya'dan kaçarak 1873 senesinde İstanbul'a gelmiş, bir süre devlet kurumlarında çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Mekteb-i Mülkiye'de tarih hocalığı yapmış ve 1886 senesinde *Mizan* dergisini çıkartmıştır (Emil, 2009, ss.26-64). Mizancı Murat derginin sütunlarında ekonomi yazılarına yer vermiş ve bu yazılarda himaye düşüncesinin Osmanlı ekonomisi en uygun düşünce olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ülkenin kalkınması için sanayi sektörünün önemli olduğunu vurgulamış ve bu sektörün himaye edilmesini savunmuştur (Karaoğlu, 2013, ss.196-199). *Mizan*'da imzasız yayımlanan¹ "*Usul-i Himaye ve Serbest-i Mübadelat*" başlıklı makalede Mizancı Murad, serbest mübadelenin zaman, mevki ve duruma göre başka başka istifadeler getireceğinin unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle sanayi ve ticareti ilerlemiş ülkelerde ecnebi sanayi ile mücadele edebilecek ülkelerde serbest mübadelenin uygun olmasına karşın Osmanlı gibi kalkınmamış ülkelerde uygulanması halinde büyük zararların doğuracağını belirtmiştir. *The Levant Herald*'in savunduğu serbest ticaretin uygulamasının *Tercümanı Hakikat* ve *Dersaadet Ticaret Odası* gazetelerinin dediği gibi Osmanlı'yı bir ecnebi pazarı haline sokacağı görüşüne katıldığını ifade etmiştir. Liberal düşüncesinin savunucusu olan A. Smith'in de yerli sanayinin komşu ülkedeki sanayi mertebesinde terakki etmemiş olan ülkelerde usul-i himayenin tatbikin caiz olduğunu belirttiğini vurgulamıştır. Osmanlı zanaatının ecnebi zanaatına eş değer duruma gelene kadar

¹ Araştırmacılar tarafından bu yazıların Mizancı Murad tarafından yazıldığına dair ortak kanaat olduğundan bu yazıların sahibi Mizancı Murad olarak ifade edilecektir.

ülkede usul-i himayenin uygulamasının elzem olduğunu ifade etmiştir (*Mizan*, 1889c, ss.969-970).

1891 senesinde yayımlanan *Mektep* dergisi de ülkede himaye düşüncesini benimsenmesini ve sanayileşme politikaların uygulanmasını istemiştir (*Mektep*, 1891, s.1). Gazetede imzasız yayımlanan “*Terakki-i Ticaret ve Zanaat Bahsi*” başlıklı makalede yazar, bir müddetten beri basında yerli sanayiye yönelik yazıların yayımlandığını, bu konuda *Tercüman-ı Hakikat* ve *Mizan*’da makalelerin neşredildiğini belirtmiştir. Sanayinin terakkisini engelleyen bazı nedenlerin ortadan kaldırılmadığı sürece sanayinin terakki etmesinin güç olduğunu vurgulamıştır. Hükümetin birçok imtiyaz verdiğini, himaye politikasını ileri götürmek için her sene daha yararlı gümrük tarifeleri için yabancı ülkeler ile müzakere ettiğini belirtmiştir (*Mektep*, 1894, ss.31-32).

Sanayileşme için Teşvik Politikaları

19. yüzyılda 1838 ticaret anlaşmalarından sonra Avrupa sanayi ürünlerinin yoğun bir şekilde ülke pazarına yığılması ve modernleşen askeri ihtiyaçları karşılamak nedeniyle Avrupa devletleriyle rekabet edebilmek için Osmanlı Devleti fabrikalaşma politikalarını uygulamıştır (Martal, 1999, s.279). Bu doğrultuda Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Feshane, Veliefendi Basma Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası gibi birçok devlet fabrikası kurulmuştur (Güran, 1992, ss.235-249). 1840-60 seneleri Osmanlı Devleti’nin sanayileşme politikalarında devletin etkin olduğu ve devlet fabrikalarının ardı ardına kurulduğu yıllardır (Seyitdanlıoğlu, 2011, s.718). İlk dönemdeki sanayileşme politikaları sonucu kurulan 160 fabrika sabotaj, deprem, yangın, bilgi ve tecrübe eksikliği ve maliyet yüksekliği gibi çeşitli faktörler nedeniyle kısa sürede kapatılmıştır (Önsoy, 1998, s.55). Devlet özel girişim doğrultusunda fabrikaların yaygınlaşması için birçok teşvik uygulamış ve bu doğrultuda adım atanlara çeşitli imtiyazlar tanımıştır (Kal’a, 1999, ss.286-300). Devletin fabrikalaşma hareketi başarısız olduğundan özel sektörü teşvik edecek Islah-ı Sanayi Komisyonu’nu kurmuştur (Şener, 1999, s.554). Islah-ı Sanayi Komisyonu ülkede daha önce kurulan simkeşhane, saraçhane, debbağcı, kumaşçı, dökümcü ve demirci esnafların kendi şirketlerini kurmaları için çaba harcamış bu doğrultuda debbağ, demirci ve kumaşçı esnafları kendilerine ait şirketler tesis etmiştir. Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun bu girişimden netice alınmadığı için komisyon 1874 senesinde ortadan kalkmıştır (Önsoy, 1988, s.101). Abdülhamid döneminde Osmanlı’da sanayi sektörü küçük üretim yapan atölyelerden oluşmaktaydı (Quataert, 2016, s. 207). Bununla birlikte İstanbul, Bursa, Halep ve Trablus gibi merkezlerde fabrikalar bulunmaktadır (Ortaylı, 2001, s.211). Abdülhamit döneminde ülkede sanayinin gelişmesi için Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları verilmiştir (Berkes, 2005, s.364). Abdülhamit döneminde ülkede sanayi üretimi için devlet birçok teşvik politikası uygulamış ve girişimlerin üretimi artırmaları için her türlü teşviki vermiştir (Georgeon, 2016, ss.336-339).

Dönemin basınında ülkenin sanayileşmesini savunan Ahmet Mithat, Avrupa'nın birçok ülkesinin sanayisini korumak için birçok koruyucu tedbir uyguladığını ve hatta üreticiye teşvikler verdiğini açıklamıştır (Kurdakul, 1997, ss.147-151). Kapitülasyon ve 1838 ticaret anlaşması hükümleri nedeniyle ülkenin birçok iktisadi politikasının sınırlandırıldığını ve ülkenin gümrük oranlarını artırlamadığını belirtmiştir (Buldan, 2018, ss.62-63). Ülkede sanayileşmesinin gerçekleşmesi için Avrupa'nın birçok ülkesinde görülen usul-i teşvik politikasının uygulanmasını istemiş ve bu politikayla ülke sanayileşmesinin gerçekleşeceğini belirtmiştir (Çağman, 2917, ss.37, 45): *Tercümanı Hakikat*'ta yayımlanan "*Servet-i Umumiye'nin Muhafazası*" başlıklı makalede Ahmet Mithat 1838 serbest ticaret anlaşmasının ülke sanayisine olan zararlarını anlatmıştır. Osmanlı Devleti'nin önceleri iç tüketimini kendi üretimiyle sağladığını hatta birçok ürünü Avrupa'ya ihraç ettiğini ve Trieste, Venedik ve Marsilya gibi birçok limanda Osmanlı malının satıldığını ifade etmiştir. 18. yüzyılına kadar Osmanlı'nın ihracat fazlalığı verdiğini bu tarihten sonra Avrupa'nın çürük ve ucuz mallarının ülkeye yığılmasıyla ülke sanayisinin ortadan kalktığını belirtmiştir. Serbest ticaret doğrultusunda ticaret anlaşmaları imzalandıktan sonra Batı'nın giremediği iç bölgeler hariç tüm bölgelerde sanayinin ortadan kalktığını ve yerli üretimin bittiğini vurgulamıştır. Halkın tüm geçim ihtiyacını Avrupa ürünleriyle karşıladığını ve Osmanlı'nın bir ziraat ülkesi olarak bilinmesine karşın buğdayın bile yabancı ülkelerden temin edildiğini ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1889b, ss.5-6)

Ahmet Mithat, sanayiye ülkede yayılmasına çalışmanın başka yollarının da olduğunu ve bunların ise sanayi cemiyetlerinin kurulması, Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderilmesi ve Avrupa'dan istihdam edilen personele teşvik edici politikalar uygulanması olarak açıklamıştır. Bu politikaları uygulayan Büyük Petro ve Mehmet Ali'nin gösterdikleri başarıyı Osmanlı'ya örnek göstermiştir. (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). Ahmet Mithat, *Tercümanı Hakikat*'taki diğer yazısında Fransa'nın İngiltere'ye ihraç ettiği şekerin üretimi için üreticilere teşvik verdiğini ve bu teşvik politikasıyla milli servetin ülke içerisinde kalmasını temin ettiğini belirtmiştir. Avrupa'da üretime teşvikin birçok uygulamasının görüldüğünü ve birçok sektörde sanayinin desteklediğini ifade etmiş, Osmanlı Devleti'nin bu teşvik politikasını uygulamasını istemiştir (Ahmet Mithat, 1889c, s.5) Osmanlı Devleti'ne Avrupa menşeli şişe ürünlerini celbeden Yahudilerin ülkedeki Ermeni ve Rumları bir araya getirip sermaye ortaklığıyla Paşabahçe Şişe Fabrikası'nı kurduklarını belirtmiştir. Fabrika kurulma amacının da sanayileşmeyi teşvik etmekten ziyade Avrupa'dan gelen şişe ürünlerin kırılma oranının yüksek olmasını azaltmak düşüncesi olduğunu, ancak fabrikanın kurulmasıyla kaliteli şişe üreten birçok ustanın yetiştiğini ve kaliteli üretimin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu örnekte görüldüğü gibi ülkede sanayi teşvik edildiği takdirde sanayinin gelişeceğini belirtmiştir. Halkın yerli mala olan rağbeti artınca sanayinin gelişeceğini, bu doğrultuda mensucat, deri, ahşap gibi fabrikaların kurulup halkın istihdam edileceğini ve milli servetin artıp sermayenin ülke içerisinde dolaşacağını vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889c, s.5-6).

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'ta “*Usul-i Himaye ve Usul-i Teşvik*” başlıklı makalede eskiden bir devletin sanayi üretimini yabancı ülkelerde korumak amacıyla himaye etmesinin olumlu karşılandığını bunu Rusya'nın halen uyguladığını belirtmiştir. Şimdilerde ise sanayi üretimini sağlayan ülkelerin hammaddede yaşanan sıkıntıları ortadan kaldırmak ve bu hammaddelere rahat erişmek için ülkelerarasında serbest ticaretin uygun düşeceğinden bu düşüncenin uluslararası arenada uygulanmasına kanaat getirdiğini ve bu doğrultuda ekonomi kitaplarında bu görüşün öğretildiğini ifade etmiştir. Ahmet Mithat bu düşünce uygulandığı zaman sanayileşmiş ülkelerin kendilerine lazım olan hammaddeleri kolay ve hızlı olarak temin etmeleri sonucu bu ülke sanayilerinin daha da gelişip rekabette üstün duruma geleceğini ama buna karşın bazı ülkelerin sanayisinin ise gün geçtikçe daha da gerileyeceğini dile getirmiştir. Bu tehlikeye karşı Avrupa'da eski sanayiye teşvik eden politikalar uygulanmaya başladığını ifade etmiştir. Sanayiye himaye eden usul-i teşvik politikasının ilk olarak Fransa'da uygulandığını, Fransa'nın, Amerika'nın ucuz ürünlerinden korumak amacıyla çiftçilerin üretimine bir yandan teşvik verdiğini bir yandan da Amerika'dan gelen ürünlere yüksek vergi konduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin sanayi sektöründe gelişmiş ülkelerle rekabet edecek durumda olamadığı için himaye politikasının uygulamasının mazur görülmesini istemiştir. Gümrük politika tahdidi ve kapitülasyon nedeniyle gerekli adımların atmasının güç olacağından usul-i teşvik politikasının daha kolay uygulanacağını vurgulamıştır. Osmanlı'da yağ üreticilerine teşvik verilebileceğini ve ithal ürünlere yüksek gümrük vergisi koyarak bu ürünleri men edebileceğini belirtmiştir. Bu teşvik politikasının ülke sanayisi için en uygun ve hızlı yöntem olduğunu vurgulamıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 1889e, ss.4-5).

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanan başka bir yazısında ise usul-i himayenin yavaş yavaş usul-i teşvike doğru dönüştüğünü ve ülkelerin sanayiye teşvik politikasını uyguladığını dile getirmiştir Osmanlı'nın gümrük politikası tahdidi ve kapitülasyon gibi birçok sınırlama nedeniyle himaye politikasının uygulamada zorluklar çekmesine karşın yerli sanayiye teşvik politikasının uygulamasıyla ülke sanayisine destek olabileceğini ifade etmiştir. Devletin üreticilere her birim başına maliyetin bir kısmını temin etmesiyle yerli ürünlerin ecnebi ürünlere göre rekabet imkânı sağlanacağını belirtmiştir. Bu teşvik politikasıyla birlikte yerli ürünleri rağbet edilmesiyle paraların ülke içerisinde kalacağını ve sanayinin canlanacağını vurgulamıştır. Teşvik sonucu yağ üretiminin artmasıyla hayvansal üretimin iyileşip ve hayvan sayısı ve kalitesinin artacağını, hayvanların artmasıyla ziraatta hayvan gücü ve gübresinden istifade edileceğini bunun da ziraatın gelişmesine katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Ecnebilere verilen imtiyaz ve gümrük politikası tahdidi gibi engellere karşı en önemli yöntemin teşvik politikası olduğunu belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1889f, ss. 5-6).

Dönemin dergilerinden Mizan'da ülke sanayileşmediği takdirde Avrupa devletlerin pazarı haline geleceği uyarısını yapmış ve devletin sanayileşmeye destek vermesini istemiştir (Mardin, 1985, s.629). *Mizan*'da imzasız yayımlanan “*Sanayi Dâhiliyemiz*” başlıklı makalede Mizancı Murad, uluslararası her çeşit mübadelenin

serbest icra edilmesinin ekonomi politik ilmi gereğince savunulduğunu ancak bu kaidenin sanayide gelişmiş ülkelerde icra edilmesi gerektiğini ve henüz bu seviyeye ulaşmamış Osmanlı'da bu kaidenin uygulanamayacağını vurgulamıştır. Yerli sanayinin yabancıların rekabetine mücadele edecek ülkelerde bu kaidenin uygulandığını ama çoğu ülkede bu düşüncenin kabul edilmediğini ifade etmiştir. Çoğu ülkenin şartlara göre yerli sanayiye ecnebi rekabetinden muhafaza edecek bazı himaye tedbirleri aldığını vurgulamıştır. Himaye düşüncesinin son günlerde Osmanlı'da rağbet gördüğünü ve bu doğrultuda yerli sanayiye korumak için öteden beri hükümetçe bazı izinlerin verildiğini ifade etmiştir. Padişahın sanayinin terakkisi, milli üretimin revacı için gerekli birçok izinleri vererek himaye usulünü icra ettiğini vurgulamıştır. Padişahın ülkenin terakkisi için say u gayret ederek çalışmasına karşın sermayedarların bu uğurda say u gayret etmemelerini eleştirmiştir. (*Mizan*, 1889d, s.1087).

1884 senesinde kurulan Dersaadet Ticaret Odası tarafından kurumun resmi yayım organı olarak yayımlanan gazete dönemin iş patronların sözcüsü durumundadır (*Gülsoy-Nazır*, 2009, ss.39-59). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* devletin sermayedarların teşebbüslerinde yardımcı olmasını istemiş ve ülkede sanayileşmenin görülmesi için sermayedarların sorunların çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır (Demir, 2018f, ss.97-98). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayımlanan "*Osmanlı Devleti'nde Sanayi*" başlıklı makalede ise Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da kanunlara uygun hareket etmek şartıyla fabrika tesisinin serbest olduğu bu konuda bir nizamnamenin dahi mevcut olduğu ifade edilmiştir. Fabrika için gerekli olan makine ve aletlerden gümrük vergisinden muaf olmak gibi bazı genel muafiyetlerin verildiği ayrıca ecnebi ülkelere ihraç olunan Osmanlı ürünlerinin gümrük vergilerinden muaf tutulduğu ifade edilmiştir. Her çeşit rekabeti ortadan kaldıran ve inhisar teşkil edecek bazı imtiyazların Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişmesini engellediği vurgulanmıştır. Demiryolları, şehirlere su akıtılması, liman, rıhtım ve tramvay inşası, gaz veyahut elektrikle aydınlatma gibi büyük bayındırlık gibi işler için teşvikin gerekli olmadığı ifade edilmiştir. Ancak üretim gerektiren sektörler için imtiyaz ve inhisarın verilebileceğini ve bunun kabul edilebilir olacağını vurgulanmıştır. Büyük sermaye gerektirmeyen küçük sanayi için inhisara dönüşecek ayrıcalıkların verilmesinin zanaatkârın çalışmalarını tesirsiz bırakacak sanayi kalkınmanın temeli olan girişimcilik fikrinin mahvına sebep olacağı ifade edilmiştir. Osmanlı'da bol miktarda mevcut olan hammadde ve pahalı olmayan amele ücreti nedeniyle her çeşit rekabete dayanılabilecek bir ortamın mevcut olduğu belirtilmiştir. Osmanlı'da sanayinin gelişmesine mani olan hakiki sebebin sanayi şubelerinde belirli kişilere imtiyazlar verilmesi gösterilmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1890, s.1).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayımlanan diğer yazıda ise, ipek fabrikalarında alınan birtakım vergilerin kaldırılması veyahut azaltılması, hükümetin ipek fabrikaları için Fransa'nın uyguladığı ikramiye usulünü benimsemesi ve ülkeden ecnebi ülkelere koza ihracının yasaklanması istenmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1892c, ss.205-206). Başka bir yazıda ise Fransa'da yeni

gümrük tarifesinin uygulanması ve ipek fabrikalarına ikramiye teşviki gibi tedbirlerin ülkenin ipek fabrikaları için olumsuz tesir bırakacağı belirtilmiştir. İpek fabrikalarını himaye ederek Fransa'dan alınan tedbirlerden korunmak amacıyla birtakım öneriler getirilmiştir. 1. Vilayet dâhilinde kullanılan bütün koza ihracını on sene müddetle men etmek. 2. Aktif olan fabrikaları resim ve vergilerden muaf tutmak. 3. Vilayet dâhilinde mamul ipekten alınan %1 ihracat resmini lağvetmek. 4. Ziraat bankasının ipek fabrikalarına uygun koşullarla sermaye tedarik etmek (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1892b, s.121).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayımlanan İstanbul'da Sanayi başlıklı makalede ise hükümetin yabancı devletlerden gelen eşyalarla rekabet etmesi için fabrikalara birçok imtiyaz verildiği belirtilmiştir. Belli bir müddet inhisar hakkı, fabrikaların Avrupa'dan getirteceği makine, alet ve hammadde için gümrük rüsumundan muafiyeti, fabrika mamulâtının ithalat ve ihracat resminden muafiyeti, fabrikaya lüzumu olacak arazinin ücretsiz olarak verilmesi gibi imtiyazlar verildiği ifade edilmiştir. Hükümetin sanayinin terakki etmesi için fabrikaları himaye ettiği ve sermayedarların bu fırsattan istifade ederek bu gibi teşebbüslere girişmeleri istenmiştir (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886a, s.1) Diğer bir yazıda ise sanayi tesislerine imtiyaz vermekle ecnebi sermayedarlarının ülkeye gelmelerini olanak tanıdığı ifade edilmiş, Osmanlı Devleti'nin ecnebilere verdiği imtiyazların kötüye kullanılması ve yerlilerin hukuku gasp etmesi gibi suiistimallere müsaade edilmeyeceği ve gerekli önlemlerin alınacağı vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886b, ss.3-4).

1899 senesinden yayımlanan *Musavver Fen ve Edep* dergisi Osmanlı'nın kalkınmasını gerçekleştirmesi için sanayi sektöründen gelişmesini vurgulamış ve bu doğrultuda sanayileşmenin gerçekleşmesi için sanayiye destekleyici politikalar gerçekleştirmesini istemiştir (Demir, 2018f, s.98). Bu doğrultuda gazete "*Bir İhtar-ı Mahsusa*" başlıklı yazıyla bir müsabaka tertip ettiğini, sanayi alanında okuyucularından makaleler isteyip ve bu makaleleri her hafta yayımlayacaklarını belirtmiştir. Makalelerin 1. Sanayinin terakkisi için neler yapılmalıdır. 2. Ticaret şirketlerinin faydaları nelerdir. 3. Ticaret şirketleri kurulursa ne kazanılır gibi başlıklarda olması istenmiştir (*Musavver Fen ve Edep*, 1899, s.9). Bu ilandan sonra gazeteye birçok yazı gönderilmiş ve bu yazılar gazetede yayımlanmıştır. Gazetede yayımlanan "*Bir İhtar-ı Mahsusa Cevap I*" başlıklı makalede Halil Rifat inhisar namıyla verilen imtiyaz neticesiyle sanayinin hiçbir gelişme elde edemeyeceğini belirtmiştir. İnhisara sahip olan girişimcinin zanaatını geliştirmekten ziyade karını düşürdüğünü buna karşın rekabet ortamının olduğu durumda ise gece gündüz gayret ederek kaliteli ve ucuz mal elde edip çok kar elde edeceğini ifade etmiştir. İktisadi nazardan rekabetin sanayinin terakki etmesi için önemli olduğunu belirtmiştir (Asımzade Halil Rifat 1899a, ss.23-24).

1881 senesinde çıkan *Ziraat Gazetesi* de ziraatın gelişmesinin daha da hızlı olabilmesi için ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi gerektiğini vurgulanmıştır. Gazetede imzasız yayımlanan "*Bir Memleketin Ziraatıyla Sanayinin Yekdiğerine*

Kıyası” başlıklı makalede yazar, bir ülkenin sanayi ürünlerini tedarik etmesinin o ülkenin gelişmesinin ana sebebi olduğunu vurgulamıştır. Pamuk üreticilerinin bir senede uğraşarak ürettiği ürünü ucuz fiyatla harice satıp sonra pamuktan imal eden ürünleri birkaç misli fiyatla satın aldığını belirtmiştir. Bunun bir ülkede zanaatın olmamasından yani zirai mahsullerin değerini artıramamaktan ileri geldiğini ifade etmiştir. Bir ülkenin ihracatı ne kadar ise ithalatının da o oranda olmasını istemiştir. Bir ülkenin zirai ürünlerin işlendikten sonra satılması gerektiğini bu yapıldığı takdirde kazancının artıp ihracattan ise çok yarar elde edeceğini vurgulamıştır (*Ziraat Gazetesi*, 1883, ss.33-35).

Yerel mallara rağbet gösterilmesi

1838 serbest anlaşması sonucu ülkeye yığılan mallara rağbet edilmesiyle Osmanlı Devleti’nin sanayisinin yok olmasına sebebiyet verdiği dönemin basınında sık sık vurgulanmıştır. Dönemin basınında gazeteciler ülkede sanayi üretiminin azalmasının ana nedeni olarak halkın yerli mallara rağbet etmemesini göstermiştir. Halkın yerli malların kalitesi ve fiyatına bakmaksızın bu ürünleri almasını istemiştir (Sungu, 1999, ss.837-840).

Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*’ta yayımlanan “*Servet-i Milliye’nin Muhafazası*” başlıklı makalede bir ülkenin temel geçim ihtiyaçlarını yerli üretimle karşılmasıyla o ülkenin milli servetini muhafaza edileceğini belirtmiştir. Bu doğrultuda halkın yerli ürünlere ehemmiyet vermesinin iç siyaset gereği görevi olduğunu vurgulamıştır. Basında yerli mallara rağbet konusuna zamanla değinildiğini, bu değinme sürecinde ise halkta büyük tesirler uyandırdığını ve bu doğrultuda halkın Feshane ve Bursa fabrikalarında üretilen ürünlere rağbetinin arttığını ifade etmiştir. Yerli ürünlerin ecnebi ürünlere göre pahalı olmasına karşın yerli malların kullanılmasıyla milli servetin ülkede dolaşacağını ve bununla da milli servetin muhafaza edileceğini belirtmiştir. Ülkede gün geçtikçe yabancı esnafın çoğaldığını, yerli esnafların ise ortadan kalktığını, kasap, meyveci ve bakkal gibi dükkânları bile yabancı kişilerin işlettiğini belirtmiş, yabancı dükkânların artmasının nedenini halkın buralara olan rağbetinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Kırım Savaşı’ndan önce sadece Beyoğlu ve Galata civarlarında tek tük olan ve İstanbul bölgesinde hiç görülmeyen ecnebi dükkânların bugün her bölgede görülmesinin nedenini halkın buralara olan rağbetine bağlamıştır. Ülkede ecnebi severliğin artmasıyla gittikçe çoğalan bu dükkânların ülkeye vergi vermemesine karşın halkın halen buralara rağbet etmesinin şaşılacak bir durum olduğunu belirtmiştir. Geçen sene yerli mamulden yapılan entari ve fistanların modalaşıp gayrimüslim vatandaşların bile bu ürüne rağbet ettiklerini belirten Ahmet Mithat, ecnebi tüccarların bu durumun farkına vardıklarını sonra ise moda olan ürünün özelliklerini kendi ülkelerine bildirerek bu ürünün taklidini yaptıklarını ifade etmiştir. Ecnebilerin bu şekilde kendi çıkarını düşünmesine karşın Osmanlı halkının da yerli ürünlere rağbet etmesini istemiştir. Yerli sermayedarların bir araya gelip Avrupa’daki gibi fabrikaları halen kurmamalarının ve bu konuda say u rağbet etmelerinin üzücü bir durum olduğunu belirtmiştir. Halkın kalitesi ve fiyatına bakmadan yerli ürünleri

almayıp ecnebi ürünleri almaya devam ettiği sürece sermayedarların fabrika teşebbüslerine cesaretinin olmayacağını ifade etmiştir. Ülkede üretimin olmamasının nedeni halkın yerli ürünlere rağbetin az olmasından kaynakladığını ve halkta yerli ürünlere rağbet fikri oluştuğunda bundan hem halkın hem de ülkenin kazanç elde edeceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889a: 5-6). Ahmet Mithat yerli ürünlere rağbet edilmesine diğer makalede işlemeye devam etmiştir. Dahili ticareti rağbet etmeyi sadece patent vergisi bağlamında değil ülke servetinin muhafazası anlamında da önemli olduğunu ifade etmiştir. (Ahmet Mithat, 1889, s.5)

Tercümanı Hakikat'ta yayımlanan “*Servet-i Umumiyenin Muhafazası*” başlıklı makalede ucuz ürünlerden halkın faydalandığını ve sanayiye himaye ederek üretimin içeriden karşılandığı takdirde pahalı ürün alacak halkın zarar göreceğini belirten *The Levant Herald* gazetesine cevap veren Ahmet Mithat, halkın yabancı ürünlere rağbet etmesiyle sermayenin harice akmasıyla milli servetin azaldığını, bundan daha fazla zarar göreceğini ve yerli ürüne rağbet etmesiyle ülke servetinin muhafazası açısından yarar göreceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889b, s.6). Ahmet Mithat, diğer bir yazısında ise yerli mala rağbetin artmasıyla sanayinin kendiliğinden terakki edeceğini ifade etmiş, yerli zanaatkarın satış gerçekleştirmeyince üretim yapamadıklarını ve büyümek için de cesaret edemediklerini belirtmiştir. Ancak halkın yerli ürünlere rağbet edip ve devletin zanaat erbabına teşvik verse zanaatçıların lazım olacak donanımı Avrupa'dan rahatlıkla sağlayacağını ve sanayinin kolayca gelişeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1889c:, ss.5-6). Ahmet Mithat, “*Muhabbet-i Osmaniye*” başlıklı makalede ülke politikaların yürütülmesinde yerli düşüncenin önemli olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda Avrupa'da görülen liberal politikası uygulamalarının ülkeye zarar vereceğini ve Avrupa'da bile henüz bilimsellik kazanmamış bu düşüncenin bir kanun gibi görülüp uygulamasını eleştirmiştir. Ülkede vatanseverlik duygusu geçerli olmadığı sürece yerli sermayenin kalmayacağını ve tüm paraların harice akacağını belirtmiştir. Osmanlıların birbirini sevmesi, birbirinden alışveriş etmesine özen göstermesi ve itihat edip çalışması gerektiğini belirtmiş, bu sağlandığı takdirde Osmanlı'nın terakki edeceğini vurgulamıştır (Ahmet Mithat, 1889g, ss.5-6).

Mustafa Refik'in *Tercüman-ı Hakikat*'ta “*Dahil-i İfrat-ı Tasarrufun Neticesi*” başlıklı makalede son günlerde serbest düşüncenin mi yoksa himayenin mi uygulanmasının tartışıldığını belirtmiş, sonra ise bu iki düşünceyi bir olayı anlatarak karşılaştırmıştır. Yerli ürünlerin yabancı ürünlere göre üretimin yavaş ve maliyetli olduğundan halkın talebini karşılayamadığını bu nedenle ucuz Batı ürünlerine rağbet edildiğini ifade etmiştir. Halkın Batı ürünlere rağbet etmesiyle tasarruf ettiğini düşünmesine karşın aslen öyle olmadığını açıklamıştır. Yerli malların pahalı olmasına karşın kaliteli olduğunu, bir ürünün 3-4 sene giyilmesine karşın yıpranmadığını ancak Batı ürünlerin ise birkaç hafta içerisinde adiliğinin ortaya çıktığını, beş altı ay içerisinde kullanmaktan vazgeçip yeni ürün aldığını ve tasarruf ettiği paraları harcamak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Himaye politikasının uygulamasıyla halkın bundan zarar göreceği düşüncesinin yanlış olduğunu belirtmiş,

halkın serbest ticaret politikaların sonucu gelen ucuz mallardan tasarruflarını kaybedip zarar ettiğini ifade etmiştir (Mustafa Refik, 1889, ss.5-6).

Sabah gazetesinde de sanayinin gelişmesi için yerli mallara rağbet edilmesi gerektiğini ifade eden birçok makale yayımlanmıştır. Gazetede imzasız yayımlanan “*Mensucat-ı Dahiliye*” başlıklı makalede yazar, devletin ülkede fabrikaların yaygınlaşması için birçok teşvik göstermesine karşın halkın yerli mallara rağbet etmediğini belirtmiş, halkın ecnebi ürünlere rağbet etmesini eleştirmiştir. Avrupa ürünlerini kullanma alışkanlığının ülke sanayinin gelişmesini engellediğini ifade etmiştir. Ülkede Batı menşeli hazır giyim tüketiminin yaygınlaşmasıyla bu işi yapan esnafın zarar gördüğünü belirtmiş, ecnebi mallarına rağbet etmekten ziyade yerli malların kullanılmasını istemiştir. Yerli üretimin iç tüketimi karşılayacak boyutta olmadığına katıldığını ancak yerli ürünlerin çoğalmasının rağbetle gerçekleşeceğini belirtmiş, ülke mallarına rağbetsizlik sürdükçe üretimin artmasının zor olduğunu vurgulamıştır. Ülkede üretilebilecek kundura ve giyim gibi birçok malın hariçten tedarik edildiğini ve bunların üretilecek cinsten olmasına karşın üretimin olmadığını ve bunun nedeni de yerli mallara olan ilgisizlikten kaynaklandığını belirtmiştir. Ecnebi mallarına olan rağbetten dolayı yerli üretiminin bir kısmının ecnebi malıdır diye piyasada rağbet gördüğünü ifade etmiş, hazır elbiselerin ucuz olduğu için rağbet gördüğünü ancak bu elbiselerin kısa sürede yırtıldığını, yerli malın pahalı olmasına karşın uzun süre dayandıklarını vurgulamıştır. Bu nedenle halkın yerli ürünlerin fiyatına bakmadan bunlara rağbet etmesi gerektiğini bu yapıldığı takdirde yerli üretimin artacağını ve üretimin artmasıyla da bu ürünlerin daha ucuz elde edileceğini ifade etmiştir (*Sabah*, 1889a, s.3). *Sabah*'ın başka bir sayısında yayımlanan yazıda ise yazar, ülkede kilim üretilmesine karşın halkın yabancı ürünlere ucuz olduğu için rağbet ettiğini ama yerli kilimlerin daha uzun dayandıklarını belirtmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgesinde Avrupa ürünlerine göre ucuz kilimlerin bile üretildiğini ve çekici olduğunu belirtmiş, yerli kilimlere rağbetin çoğalmasıyla bunların üretimi de artacağından ülkede fabrikaların kendiliğinden açılacağını ifade etmiştir. Birçok üretimin gerçekleşmesine karşın bunlardan halkın haberdar olmadığını ve bu nedenle rağbet edilmediği için üretimlerin azalıp ortadan kalktığını dile getirmiştir. Ankara ve Bursa taraflarında birçok oda döşemeciliği üretimin gerçekleşip bunların ucuz ve kaliteli olmasına karşın rağbet edilmediğini ifade etmiştir (*Sabah*, 1889b, ss.3-4).

Ülkede yerli mala rağbet edilmediğini dile getiren ve ülkede halkın yerli mallara rağbet etmesi için sütunlarında bu doğrultuda yazılara yer veren dönemin yayımlarından biri de *Musavver Fen ve Edep*'tir. *Dergide* yayımlanan “*Mamulât-ı Dâhiliyeye Âdem-i Rağbet*” başlıklı makalede Ali İhsan, ülkede yerli ürüne rağbet edilmemesinin milli sanayinin gelişmemesinin ana sebebi olduğunu vurgulamıştır. Halıcılığın kalitesinin dışarıda benzerinin olmamasına karşın hanelerin %99'un Avrupa halılarıyla dolu olduğunu belirtmiş, buna sebep olarak Avrupa halıların ucuz olması bahanesi öne sürülse bile bunun o kadar makul bir cevap olmadığını ifade etmiştir. Çarşı-ı Kebir'in yorgancılar kısmındaki esnaf mağazaların on sene önce Anadolu ve Rumeli halı ve kilimleriyle, Halep ve Şam mensucat ve kumaşları ile

dolu iken bugün sadece bir iki dükkânda üç dört parça yerli malın olduğunu tüm mağazaların ecnebi mallarıyla dolu olduğunu dile getirmiştir. Mağazaların yerli malı satmadığı için bu malları kullanamadıklarını söyleyenleri eleştiren Ali İhsan, yerli malı arayıp satın alanın mevcut olmadığını ve kimsenin bu mallara rağbet etmediğini belirtmiştir (Müftüzade Ali İhsan 1900b, s.79). Dergide yayımlanan diğer yazıda ise Halil Rıfat, yerli mala rağbetin sanayinin gelişmesinde önemli olduğunu belirtmiş, bir kunduracı imal ettiği kunduraların revacı görülürse zanaatını daha iyi icra edeceğini ve zanaatın gelişmesine say u gayret edeceğini ifade etmiştir (Asımzade Halil Rıfat 1899a, ss.23-24).

Mesleki Eğitim ve Zanaatkârlığa Rağbet

Osmanlı Devleti'nde devletin fabrikalaşma girişimlerinden başarısız olmasından sonra ülkede halkın özel teşebbüs faaliyetlerine rağbet etmesi için dönemin basınında çalışma psikolojisi verilmek istenmiş, dönemin terminolojisi olan sa'y u amel'i yani çalışmayı destekleyici birçok yazı yayımlanmıştır (Demir, 2018c, ss.124-140). Dönemin basınında bu doğrultuda yazıların yanında devlette özel girişim faaliyetlerini teşvik etmek amacıyla birçok politika yürütmüş ve sanayi faaliyetlerinde bulunmak isteyenlere vergi muafiyetleri, arsa hibe edilmesi ve belli bir süre inhisar hakkı elde gibi imtiyazlar sağlamıştır (Şener, 2007, ss.68-72). Ahmet Mithat, gazetesinde bu düşünce doğrultusunda ekonomi politikalarını şekillendirilmesini ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için halkın özel teşebbüs gerektiren işlerde sa'y u amel etmesini istemiştir (Kurdakul, 1997, ss.126-130). Ayrıca ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için devletin zanaatkârlara her türlü desteği vermesi istemiştir (Georgeon, 2009, ss.151-152).

Tercümanı Hakikat'ta yayımlanan "İcmal-i Ahval" başlıklı yazıda halkın sanayi sektörüne rağbet edip ülkede sanayi merkezleri açılmadığı takdirde Avrupalıların kısa sürede ülkeye yığılıp dükkânlar açarak ürünlerini kolayca satmak için çaba gösterecekleri ifade edilmiştir. Yabancıların fabrika açmak hakkını elde ettikleri takdirde sanayinin terakki etmesinin artık bir hayalden ibaret olacağı bildirilmiştir. Yabancı fabrikaların açılmasından sonra halkın bu fabrikalarda işçi olmaktan başka bir imkânın kalmayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle sermaye sahiplerinin hemen buna teşebbüs etmesi gerektiği ve devletin yerli sanayinin tesis edilmesi için teşvik politikası uygulaması istenmiştir. (Tercüman-ı Hakikat, 1881, s.2).

İkdam gazetesi de sanayinin gelişmesi gerektiğini savunmuş ve halkın zanaat gibi mesleklere ilgi gösterilmesine çalışmıştır. Bu doğrultuda gazetede yayımlanan "Sanayi ve Zanaatkârlık" başlıklı makalede bir ülkede üretimi artırmak gerektiği vurgulanmıştır. Bir ülkede üretimi artırma ve ham eşyaları imal ederek daha faydalı hale getirmesinin sanayinin gelişmesiyle ilişkili olduğu ifade edilmiş, Osmanlı Devleti'nin sanayinin gelişmesi için birçok teşebbüste bulunduğu, halkı bu konuda teşvik ettiği ve fabrikaların çoğalması için birçok imtiyaz verdiği dile getirilmiştir. Devletin yaptığı hizmetlere karşın sanayinin gelişmesi için ülkede hakim olan bazı yanlış görüşlerin değişmesi gerektiği belirtilmiş, ülkede

zanaatkârlığa itibar edilmediği ve zanaatkârlığa memurluk kadar değer verilmediği ifade edilmiştir. Zanaatkârlıkla uğraşıp üretim gerçekleştirmek ve fabrika tesis etmek gibi adımların ülkeye büyük yararı olacağı vurgulanmıştır. Bu doğrultuda halkın zanaat mesleklerine olan bakışın değiştirilmesi ve zanaata daha fazla değer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. (*İkdam*, 1894, ss.2-3). *İkdam*'da yayımlanan başka bir yazıda ise bir ülkenin iktisadi kalkınmasının o ülkedeki zanaatın gelişmişliğine ve halkın bu mesleklere olan rağbetinin fazlalığının neticesi olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı'da halkın bu mesleğe olan rağbetinin az olmasına karşın eskiye nispetle son günlerde ülkede sanayiye olan ilginin arttığı bildirilmiştir (*İkdam*, 1897, s.3).

Mizan dergisi de ülkede özel teşebbüs gerektiren işlere rağbet edilmesini istemiştir. *Mizan*'da yayımlanan "Bir Osmanlı Şeyhi ve Sanayi-i Osmaniye Serlevha İle ve Bir Türk İmzasıyla Alınan Varakanın Suretidir" başlıklı makalede ülkede sanayinin mevcut olduğunu eksik olan şeyin ise zanaata verilen teşvikin az olmasından kaynaklandığı ifade edilmiş, zanaatkâr teşvik edilirse zanaatın da canlanacağı vurgulanmıştır. Avrupa ve Amerika'nın binlerce fabrikanın gelişmiş hale birden gelmediğini zanaata değer verip birçok say u gayret gösterdikten sonra bu duruma geldiği ifade edilmiştir. Ülkede zanaatkâr teşvik edildiği zaman bu doğrultuda milli mamullere rağbetin artacağı, ithalatın azalacağı ve milli servetin artmasıyla ülkenin refah ve saadete ereceği vurgulanmıştır. Eğitimin gelişmemesi ve sermayenin kasalarda saklanmasıyla ne sanayinin gelişeceğini ne de Avusturya'nın adı ürünlerinden kurtulacağı ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin elbise, silah gibi tüm eşyaları kendi tedarik ettiği zaman Osmanlı'nın da Avrupa gibi kalkınacağı belirtilmiştir. Sanayiye teşvikin sadece devletten beklenilmemesi gerektiğini halkın da sanayinin gelişmesi için birçok say u gayret göstermesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir (*Mizan*, 1890b, ss.1251-1252).

İstanbul Ticaret Odası'nın yayım organı olarak 1885 senesinde *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* yayımlanmıştır. Bu gazete, İstanbul Ticaret Odası tarafından çıkarıldığı için dönemin ticaret ve sanayisi ile meşgul olan sermaye sahiplerinin sözcüsü durumundadır (Toprak, 1985, s.638). Bu nedenle gazetede yazılar Osmanlı iş adamlarının hedeflerini de yansıtmaktadır. Gazete ülkede sanayinin gelişmesini desteklemiş ve hükümetin bu doğrultuda attığı adımları onaylayan birçok yazı yayımlamıştır (Gülsoy-Nazır, 2009, ss.140-150) *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nin yayımlanan "Ticaret ve Hükümet 3" başlıklı makalede, halkta özel girişim ruhunun az olması sebebi ile bu gibi özel girişimlere devletin teşvik olması ve yol gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886c, ss.1-2). Bu doğrultuda devletin alması gereken tedbirler maddeler halinde sıralanmıştır. 1. Ticaret şirketlerine dair kanun değişimi ve ticareti mümkün mertebe serbest bir hale getirmek. 2. Sanayi teşebbüslerinin muhtaç olduğu bürokrasi işlemleri azaltmak. 3. Fabrika tesisi için oluşturulan komisyonu tadil etmek. 4. Ham eşyalardan alınan vergileri azaltmak. 5. Yerli ürünlerde %8 alınan iç gümrük vergisini kaldırmak. 6. Sanayiye mahsus makine, alet ve kömür vergilerini gümrükten muafiyet etmek. 7. Sanayinin muhtaç olduğu eşyalardan alınan ithalat resmini azaltmak. 8. Mahalli sanayi gözetmek. 9. Sanayi mektepleri ve fabrika gibi

tesisleri kurmak 10. Demiryolu inşa etmek (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1886d, s.2).

Dönemin süreli yayımlarından *Mektep* dergisi de hükümetin gösterdiği bunca fedakârlığa rağmen halkın sanayi girişimlerinin eksik olmasını eleştirmiştir. Zanaatın terakkisi için hükümetin vazifesini yerine getirdiğini ve halkın teşebbüslerini desteklediğini vurgulamıştır. Hükümetin sanayiye gösterdiği girişim kadar halkın gayret göstermesini istemiş, gümrük muafiyetinin yararlı tesirleri olacağını ve ülke terakkisi için önemli bir adım olacağını belirtmiştir (*Mektep*, 1894, ss. 32-33). Ülkede zanaatın gerilemesinin ana sebebinin halkın zanaat teşebbüslerine olan ilgisizliğini göstermiştir. Birçok kişinin sanayinin faydalarını takdir etmesine karşın sanayiye ilgisiz kaldığını ifade etmiş, İslam tüccarlarının ellerinde fabrika kuracak kadar serveti olmasına karşın bir tezgâh bile tesis etmediklerini belirtmiştir (*Mektep*, 1894, ss.33-35).

19. yüzyılda sanayileşme politikaları doğrultusunda devletin fabrikalaşma hareketlerinin girişimin başarısız olması nedenlerinden biri de ülkede nitelikli personel eksikliğinden kaynaklanmasıydı (Seyitdanlıoğlu, 2011, s.725). Devlet adamları da bu doğrultuda sanayi okulların açılması için teşebbüslerde bulunmasına karşın bir sonuç elde edilememiştir. (Önsoy, 1988, s.115). 1861 senesinde kurulan İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun hedeflerinden biri de ülkede zanaat dalları için nitelikli personel yetiştirmektir (Semiz-Kuş, 2004, ss.277-278). Bu çerçevede ülkede sanayi okulları açılması için bir nizamname hazırlanarak tüm vilayetlere gönderilmiştir. Vilayetlerde açılan okullar beş sene eğitim olarak planlanmış, öncelikle kimsesiz ve yoksul çocuklar kabul edilmiştir (Kurt-Çakır-Demir, 2016, s.160). 1868 senesinde İstanbul Sanayi Mektebi açılmış, ancak mesleki eğitim geleneksel usta-çırak mantığıyla verildiği için yarar sağlanamamış, bu nedenle Abdülhamit döneminde mektebi iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapılmıştır (Yıldırım, 2012, ss.166-168).

II. Abdülhamit dönemi basını ülkede sanayinin gelişmemesinin nedenlerden biri olarak ülkede mesleki eğitimin gelişmemesini göstermiş ve bu doğrultuda ülkede sanayi mektepleri bir an önce yaygınlaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Devrin önemli fen ve teknik dergilerinden *Musavver Fen ve Edep* dergisi bu konuda fazlaca ısrar etmiş ve sütunlarında birçok yazı yayımlamıştır. *Dergide* yayımlanan “*Makale-i Mahsusa*” başlıklı makalede Kadızade, Batı'nın bu terakkisinin maarif alanında göstermiş olduğu ilerlemenin sonucu olduğunu vurgulamış, Osmanlı'nın bu seviyeye gelmesi için maarif alanında çalışması gerektiğini belirtmiştir (Kadızade M. H. 1899, s.55). *Dergide* yayımlanan başka bir yazı olan “*Sanayiye Dair*” başlıklı makalede ise Ahmed, sanayinin gelişmesi için sanayiye aşına ve çalışkan muallimlerin istihdam edilerek sanayi mekteplerinin açılmasını istemiştir. Ülkede yeterli sanayi mektebinin olmamasına karşın sanayiye aşına muallimlerin sınırlı olsa bile olduğunu belirtmiştir. Halkın sanayiye hor baktığını servet sahiplerinin sanayiye ilgisiz kaldığını ifade etmiştir. Zengin aile çocukların zanaata istidadı olsa bile teşvik edilmemesini, çocukların ufak teşebbüslerini amele mi olmak istiyorsun bırak o

aletleri elinde diyerek onları bu teşebbüslerden men edilmesini eleştirmiştir. Ailelerin çocuklarını zanaattan anlayan bir ustanın yanına verse yâda sanayi mekteplerine kaydettirmiş olsa çocuğun şöhretli bir zanaatkâr olup ülkeye faydalı işler göstereceğini ifade etmiştir (Ahmed, 1900, s.71)

Musavver Fen ve Edep'de yayımlanan “*Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder*” başlıklı makalede ise Hafız İsmail, sanayinin gelişmesi için birinci olarak vilayetlerde hatta sancaklarda bile sanayi mekteplerinin kurulmasını istemiştir. İkinci olarak sanayi mektebinde mezun olan talebelerin ileride fabrika ve tezgâh sahibi olması gerektiğini açıklamıştır. Sanayi mektebinde mezun olan kişilerde dükkân ve tezgâh sahibi olanların pek az olduğunu bunun sebebi olarak da mezun talebelerin sermaye sahibi olmamalarını göstermiştir. Ülkedeki Hristiyan ve Musevi vatandaşların da sanayi mektepleri olduğunu ve mezun olan talebelerin çoğunluğunun dükkân sahibi olduklarını az zamanda işi büyüttüklerini on sene geçmeden büyük bir ticarethaneye sahip olduklarını belirtmiştir. Gayrimüslim halkın kendi vatandaşı olan zanaat erbabının mallarına rağbet ettiğini bu doğrultuda zanaatkârın kısa sürede borcunu ödeyip terakki ettiğini ifade etmiştir. Sanayi mektebinde yetişen zanaatkârlara destek olunmasını istemiştir (Hafız İsmail, 1899b, ss. 27-28).

İkdam gazetesi de ülkede sanayinin gelişmemesinin nedeni olarak eğitim eksikliğini göstermiştir. Gazetede yayımlanan yazıda ülkede sanayinin gerilemesinin nedeni olarak zanaat mesleklerin ilim ve fen ile irtibatları olmadığı ve bu mesleki icra edenlerin ilim ve fen eğitimi almasının bir katkı sağlamayacağı yanlış inancından kaynaklandığı vurgulanmıştır. Osmanlı'da birçok rüştiye mektebinin açılmasına karşın mesleki eğitim kurumların açılmamasının şaşılacak bir durum olduğunu belirtmiş ve mesleki eğitim kurumların artırılmasını istemiştir. Sanayinin gelişmesi için ilim ve fennin yetersiz olduğu ve bu nedenle zanaatkârlara mektep ve fabrikalarda bu ilim ve fennin verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Osmanlı'da halkın çocuklarını modern sanayi mesleklerini öğrenmek amacıyla Avrupa'ya eğitime gönderilme usulünün hiç görülmediğini belirtilmiş, bunun değiştirilmesi gerektiği ve çocukların eğitim amacıyla gönderilmesi gerektiğini ifade edilmiştir. Zanaatkârların üretimini Avrupa üretim yöntemleriyle icra etmesi için Avrupa'da uygulanan yöntemlerin ülkede yaygınlaşması gerektiği vurgulanmıştır (*İkdam*, 1894, s.3).

Mizan'da ülkede mesleki eğitiminin önemini vurgulamış ve bu doğrultuda dergide yayımlanan “*Mekteb-i Sanayi*” başlıklı makalede, sanayi mekteplerinin ülkenin en çok muhtaç olduğu zanaat erbaplarını yetiştirmek amacıyla birçok gayretle meydana getirildiği belirtilmiştir. Sanayi mekteplerinin kendisine lazım olan ürünleri imal ettiği gibi harice de iş yaptığını belirtmiş, devlet kurumları ve halkın sanayi mektebinde üretilen ucuz ürünleri almaktan ziyade ecnebi ürünlerini yüksek fiyatla almasını eleştirmiştir (*Mizan*, 1890, ss.1444-1445). *Mektep* dergisi de zanaatkârın Avrupa'daki zanaatkarları gibi zanaat fennini öğrenmeyip uygulamadığı takdirde ülkenin gelişmesinin zor olacağını ifade etmiştir (*Mektep*, 1894, s.33).

Sanayileşme için Vergi Politikası

Önce İngiltere imzalanan 1838 ticaret anlaşması ve sonra anlaşma doğrultusunda diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarına göre Osmanlı'da ithalat vergisi %5 ve ihracat vergisi %12 gümrük olarak kararlaştırılmıştı. (Önsoy, 1988, s.126). 1861 senesinde imzalanan anlaşmaya göre ihracat %1 indirilmiş ve ithalat vergileri ise %8'e yükselmiştir (Pamuk, 1994, s.18-19). II. Abdülhamit döneminde devletin himaye politika doğrultusunda gümrük vergisini artırılma girişimleri olmasına karşın Avrupa devletleri tarafından sürekli engellenmiş ve ancak 1905 senesinde %3 gibi düşük bir artırılmayla ithalat vergisi %11'e yükselmiştir (Pamuk, 2005: 206). Ahmet Mithat *Tercümanı Hakikat*'ta yayımlanan "*Servet-i Umumiyenin Muhafazası*" başlıklı makalede gümrük oranları artırılmasını istemiş ve Avrupa'dan örnekler vermiştir. Fransa'nın Amerikan tarımsal ürünlerine karşı gümrük oranlarını artırması, Rusya'nın ithal ürünlere engel olmak için yüksek gümrük vergileri koyması ve İngiltere dahil birçok ülkenin şeker üretiminde üreticilere başta parasal olmak üzere birçok teşvik verilmesi örneklerini sıralamıştır (Ahmet Mithat, 1889b, s.5-6). *Mizan*'da gümrük vergisini artırılmamasına değinmiş, dergide yayımlanan "*Gümrük Rüsümü ve Sanayi Dâhiliyemiz*" başlıklı makalede, Avrupa devletlerinin kalkınmış duruma gelene kadar sanayisini ecnebilerden muhafaza için himaye politikası uyguladıklarını belirtmiş ve uyguladıkları himaye politikaların başlıcasının ise gümrük vergisinin lüzumuna göre değiştirilmesi olduğunu ifade etmiştir (*Mizan*, 1889f, s.1164-1165).

Osmanlı Devleti'nde bir bölgede diğer bölge ve şehirlere, belirli bir iç gümrük vergisi ödemek şartıyla ticaret yapılmasına izin verilmekteydi (Genç, 2005, s. 47). 1838 ticaret anlaşması yabancılar iç gümrük vermekten muaf tutulurken yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam etmişti (Pamuk, 1985, s.654). 1861 senesinde ülkede uygulanan kara iç gümrükler kaldırılmıştır (Önsoy, 1988, s.34). Ancak deniz iç gümrüklerin halen yürürlükteydi. *Mizan* bu konuya değinmiştir. *Mizan*'da yayımlanan yazıda Osmanlı'da bir bölgeden diğer bölgeye sevk olunan eşyadan alınan %8 gümrük vergisini ilga ederek kara gümrüklerini kalktığını ve hükümetin önemli bir gelir kaleminden ülke sanayinin gelişmesi için feragat ettiği belirtilmiştir. Bu ilganın sadece kara gümrüklerine has olduğunu Osmanlı'da bir iskeleden diğer bir iskeleye nakil olunan eşyadan %8 gümrük rüsümünü alımına devam edildiği ifade edilmiş, deniz gümrüklerinde alınan %8 rüsümünün ilga edilmesiyle yerli sanayinin ecnebi ürünleri ile rekabet edememesi sebeplerinden biri olduğundan bunun kaldırılması istenmiştir. Verginin kaldırılmasıyla gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde mensucat fabrikalarını teşkil edileceğini ve mevcut olanların ise daha da terakki edeceğini belirtmiştir (*Mizan*, 1889f, s.1164-1165).

Osmanlı Devleti 1879 senesinde ürüne dayalı sanayi mülkiyet hakkı olan patent kanunu uygulamıştır (Kal'a, 2008, s.16). Bu dönemde yabancılar patent vergisini vermemekte direnmişlerdir. Bu konuya değinen Ahmet Mithat, "*Servet-i Milliye'nin Muhafazası*" başlıklı makalede kapitülasyon nedeniyle birçok yabancı tüccarın kazançlarından istifade edilmediğini ve ülkeye herhangi bir vergi

vermediklerin ve son günlerde çıkan patent vergisini de vermemek için birçok zorluk çıkarttıklarını ifade etmiştir. Halkın bu konuda uyanık olmasını ve servet kazanıp hiçbir vergi vermeyen yabancılara karşı tepki göstermesini istemiştir. Halkın yerli malların kalitesi, süsü ve fiyatına bakmaksızın bu mallara rağbet etmesini ve yabancı ürün satan satış merkezlerine gitmemelerini istemiştir. Bu yapıldığı takdirde patent vergisini ödemeyen yabancı tüccarların pişman olacaklarını ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1889a, s.5).

Gazetelerde devletin vergi politikaları eleştirilmiş ve üretimi artırmak için ne gibi adımların atılması gerektiğine Ahmet Mithat, Tercüman-ı Hakikat'ta değinmiştir. Ahmet Mithat, iç ticareti ve sanayiye korumak için ithalat edilen tüketim ürünlerine yüksek vergi konulması ve ülkenin ihtiyacı olan makine gibi yatırım gerektiren mallara ise hiç vergi konulmaması gerektiğini belirtmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). Tüketim ürünlerine yüksek gümrük vergisi konulmasıyla Feshane ürünlerinin Avrupa ürünleriyle rekabet edecek seviyeye geleceğini ve ülke sanayisinin teşvik edip gelişeceğini ifade etmiştir (Ahmet Mithat, 1879d, s.3). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'nde yayımlanan Ecnebi Dakikleri ve Osmanlı Dakik Fabrikatörleri başlıklı makalede ise, buğday ve undan alınan gümrük vergisinin eşit olmasından dolayı yabancı unlarının piyasada çok miktarda bulunduğu ve bunun ise ülkede değirmencilik gelişmesine engel oluşturduğu ifade edilmiştir. Gazetede verilen fiyat cetveline göz atılırsa bol miktarda ecnebi ununun ülkeye geldiğinin görüleceği ve ülkeye gelen un miktarı dikkate alınırsa değirmenlerin şehrin un üretimini karşılayacak kapasitede olmadığını görüleceği belirtilmiştir. Piyasada Amerika ununun ucuz satıldığından Samsun'dan mal gelmemeye başladığı, buradaki değirmenlerin bir kısmının kapanmak zorunda kaldığı, bir kısmının ise üretimi düşürdüğü ifade edilmiştir. Buğday üretilen bölgelerde demiryolunun inşa edilmesiyle Samsun ununun ucuzlayacağını bu doğrultuda yerli unların piyasadaki Amerika ve Avrupa unları ile rahat bir şekilde rekabet edebileceği vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1899, s.97).

Ülkede kapitülasyonlardan kaynaklanan birtakım imtiyazlar nedeniyle yabancıların vergi vermemesi eleştirilmiş ve bu muafiyetlerin ülkede yabancılarla rekabeti zorlaştırdığı ifade edilmiştir (Sungu, 1999, ss.786-796;835-840). *Mizan* ülkede ecnebilerin imtiyazlarını eleştirmiştir. Dergide yayımlanan "*Mukabelede Kusur*" başlıklı makalede, ecnebilere tanınan birtakım imtiyazın bugün büyük sorun oluşturduğu, patent ve ecnebi postaları gibi meselelerin buna örnek olarak gösterileceği ifade edilmiştir. Ticaret antlaşmaları ve kapitülasyon unvanı altında verilen birtakım imtiyazın Osmanlı sanayisinin mahvolmasına sebep verdiği vurgulanmıştır. Hükümetin bu durumdan kurtulmak için birtakım tedbire teşebbüs etmesine karşın hariçten gelen engelleme ve birtakım müşküller sayesinde bu teşebbüslerin başarısız olduğu belirtilmiştir. Osmanlı'da ikamet eden ecnebi zanaat erbabının herhangi bir vergi vermemesi durumunun dünyanın hiçbir yerinde görülmediğini bu nedenle bunun bir an önce değiştirilmesi gerektiği istenmiştir (*Mizan*, 1889b, ss. 961-962).

Yerel Sergilerinin Açılması

Osmanlı devletinde İslahı Sanayi Komisyon'un çalışmalarından biri de sergi ve panayırın ulkede yaygınlaşmasına çalışmak olmuştur (Tepekaya, 2000, s. 197). Bu doğrultuda ulkede 1863 senesinde Sergi-i Umumi Osmani açılmış ve uluslararası sergilere katılmıştır (Önsoy, 1983, ss.206-232). 1860 senelerinde yayımlanan gazeteler ulkede sergiciliğin yaygınlaşmasıyla ulkede sanayileşmede önemli katkılar sağlayacağı ifade etmiştir (Demir, 2018d, ss. 155-169). Abdülhamit dönemi basınında sergilerin sanayileşmek önemli olduğunu savunan *Mizan* dergisi sütunlarında birçok yazı yayımlanmıştır. Dergide yayımlanan "Sanayi ve Makineler" başlıklı makalede, sanayiye önem vermeyen ülkelerin terakki edemeyeceği belirtilmiş, sanayinin önemini fark etmiş olan ülkelerin ise sanayide say u gayretle çalıştıklarını, üretimlerini daha çok, çabuk ve ucuz elde etmek için yararlı birçok makine ve usul meydana getirdikleri belirtilmiştir. Bugün sanayide görülen bu gelişmişliğin birçok makinenin icat edilmesi sonucu olduğunu 1889 senesi Paris sergisinde teşhir edilen sanayi makinelerini görenlerin bu terakkiyi gördüklerini ifade edilmiştir. Osmanlı'da bilhassa revaç bulan bir takım sanayi şubelerinde mükemmel makinelerin kullanılmasıyla bu şubelerin olağanüstü bir şekilde gelişeceği vurgulanmıştır. Ülkede bulunan bir züccaciye fabrikasında imal edilen ürünlerin halen eski yöntemle üretildiği ve kerestecilikte eski testere, keser, rende ve baltanın kullanıldığı belirtilmiştir. Bu makinelerin kullanılması için bir an önce ulkede bir sanayi serginin kurulması istenmiştir (*Mizan*, 1889e, ss.1094-1096). *Mizan*'da yayımlanan diğer yazıda ise gerek İstanbul'da gerek vilayetlerde yerli üretimi teşhir etmek üzere serginin küşat edilmesinin sanayi nazarından faydalı olacağı vurgulanmıştır. Yerli ürünlerin üretildiği vilayetlerde bile ender olarak bilindiği, bu nedenle halkın ecnebi ürünlerine rağbet ettiği ve yerli ürünlere ise rağbet etmediği belirtilmiştir. Yerli ürünlere gerekli rağbet gösterilmediğinden zanaatkârların göstermiş olduğu say u gayretin hakkını alamadığı için sanayi üretimin gerilediği vurgulanmış ve yerli ürünlere rağbet gösterilmesi için öncelikle devletin İstanbul, Bursa, Ankara, Selanik, Yanya ve Üsküp gibi vilayetlerde sergi açılması önerilmiştir. Yerli ürünlerin bu sergilerde teşhir edilmesiyle yerli ürünlere rağbet edileceği ve bu ürünlerin daha kaliteli üretilmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Hükümetin sanayiye himaye etmesi ve gerekli tedbirleri almasıyla yerli sanayinin kısa süre içerisinde gelişeceği vurgulanmıştır (*Mizan*, 1889a, ss.938-940). *Mizan*'da yayımlanan başka bir yazıda ise, sergiler vasıtasıyla Osmanlı zanaatkârının birbirini tanımalarına vesile olacağı ve bu doğrultuda zanaat erbabını ortak iş yapmalarına yol açacağını belirtilmiştir. Şimdiye kadar nazara dikkate alınmayan yerli üretimin sergiler sonucu Avrupalıların da dikkatini çekerek birçok yerli ürünün Avrupa'ya ihraç edileceği ve Osmanlı sanayi ürünlerinin Avrupa ülkelerinde gerekli rağbeti göreceği vurgulanmıştır (*Mizan*, 1890a, s.1213).

Musavver Fen ve Edep de ulkede sanayinin gelişmesi için sergilerin önemli olduğunu vurgulamıştır. Dergide yayımlanan "Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder" başlıklı makalede Hafız İsmail, Avrupa'nın çoğu memleketinde olduğu gibi her vilayette senede bir veya iki defa olmak üzere sanayi sergilerinin küşat edilmesi

gerektiğini ve sergilerin gerekli rağbeti göreceğini ifade etmiştir. (Hafız İsmail 1899b, s.28). Dergide yayımlanan diğer yazıda Abbas Haveri, hükümetin yardımıyla her sene vilayet merkezlerinde sergi açılarak halka yerli malları tanıttırıldıktan ve bunları almaya alıştırdıktan sonra halkın Avrupa'dan gelen mallara rağbet etmeyeceğini belirtmiştir (Abbas Haveri, 1899, s.56).

Şirketleşme

Osmanlı devletinde sanayi sektöründe en büyük sorun sermaye eksikliğiydi. Esnaf ve sanayi üreticileri işlerini büyümek ve büyük ölçekli üretime geçmek için lazım olan sermayeden yoksundu. Bu doğrultuda dönemin basınında 1860'larda ülkede sermaye birikimi doğrultusunda şirketlerin önemine değinen birçok yazı yayımlanmıştır (Demir, 2018b-e, ss.96-100; 454-455) Ayrıca yöneticiler de şirketlerin önemini göstermek amacıyla İstanbul'daki deniz ulaşımı sağlayacak bir Şirket-i Hayriye adlı bir şirket kurmuş ve bu doğrultuda halkı şirketleşmeye teşvik etmek istenmiştir (Şensoy, 2018, ss. 239-265). 1860 senesinde kurulan İslah-ı Sanayi Komisyonu da ülkede birçok esnaf şubesini bir araya getirerek esnaf şirketlerin kurulmasına çalışmıştır (Önsoy, 1988, ss. 95-114).

Abdülhamit döneminde şirketleşmenin faydalarına en fazla değinen gazete *Musavver ve Fen Edep* dergisidir. Dergide şirketler hakkında bilgi verilmiş, anonim, komandit ve kolektif şirket türleri halka öğretilmek istenmiştir (Müftüzade Ali İhsan, 1899ab, ss. 47-48, 63; 1900a, ss. 75). *Dergide* yayımlanan "*İhtar-ı Mahsusa Cevap*" başlıklı makalede Abbas Haveri, sanayinin terakki etmesi için şirketler kurulmasını vurgulamıştır. Kurulacak şirketlerle Avrupa zanaatkârına rekabet edecek derecede çalışmasını, kaliteli ve ucuz mal üretmesini ve bu tarz şirketlere hükümetin destek çıkmasını istemiştir. Hükümet yardımıyla kurulacak şirketlerin önemli şehirlerde şubeler açarak Bursa'nın ipekli kumaşlarını, Şam ve Hama'nın dokumalarını, Edirne, Selanik ve Yanya'nın el işlerini, Uşak ve Konya'nın halılarını, İzmir'in yemişlerini ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki sanayi ürünlerini mağazalara yığılmasıyla bu ürünlerin halka tanıtmasına vesile olacağını ifade etmiştir (Abbas Haveri 1899, s.56). *Dergide* yayımlanan "*Makale-i Mahsusa*" başlıklı makalede ise Kadızade, Batı'nın kuvvetini birleştirip şirketler kurduğunu ve şirketler sayesinde büyük girişimlerde bulunduğunu vurgulamıştır. Ülkede ticaret şirketleri kurarak birçok sermayenin toplanacağını ve sermayesizlik nedeniyle istifade edilemeyen doğal servetlerin işletileceğini ifade etmiştir (Kadızade M. H. 1899, s.55). Dergide yayımlanan başka bir yazıda Halil Rifat, ülkede sanayinin gelişmesi için şirketlere ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bir ülkede milyoner sahibi olanların ender sayıda olduğundan şimendifer, vapur ve maden işlemek gibi teşebbüslere girişiminin hiçbir fert için kolay olmayacağını ifade etmiştir. Komandit, kolektif ve anonim şirketleriyle birçok sermayenin birikeceğinden her zaman büyük teşebbüslere girişilebileceğini, sanayinin şirket sayesinde gelişeceğini ve Avrupa'da kurulan fabrikaların şirketler sayesinde bu seviye ulaştıklarını belirtmiştir. Şirket sayesinde paraya muhtaç olan zanaat erbabının sermaye sıkıntısının giderilip gerekli sermayeye kolaylıkla ulaştığını vurgulamıştır. Zanaat erbabının sermaye sıkıntısının

giderildikten sonra yerli malı arzının yükseleceğini belirtmiştir. Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin bugünkü terakkisinin sanayi sayesinde gerçekleştiğini ve Osmanlı'da kullanılan tüm ürünlerin Avrupa malı olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı, sanayi şirketler sayesinde üretimi artıracığını ve Avrupa'dan gelen ithalatın azalacağını belirtmiştir (Asımzade Halil Rıfat 1899b, ss.43-44).

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi' de ülkede şirketleşmenin yaygınlaşması gerektiğini vurgulamıştır. Dergide yayımlanan "*Osmanlı Memleketlerinde Fabrikalar*" başlıklı makalede, Osmanlı'da fabrika tesisine müsait bir zamanın bulunduğu ve padişah sayesinde hükümet memurlarının yeni sanayi kurumları için hiçbir fedakârlıktan çekinmediği belirtilmiştir. Osmanlı hükümetinin sanayileşme konusunda dikkate alması gereken diğer bir konunun şirketler teşkilini temin edecek surette bir nizamname tanzimi olduğu ifade edilmiştir. Ülkede kişisel servet çok olmadığından büyük sermayeye muhtaç olan sanayi fabrikalarının kolayca kurulamayacağını, kişisel serveti fazla olan ülkelerde bile fabrika ve atölyelerinin beşte dördünün tüm halkın sermayesi ile kurulduğu vurgulanmıştır. Bir kişinin servetiyle kurulan fabrikaların zarar gördüğünde bunun tesirinden mustarip olacağını oysa şirketle kurulan fabrikanın zarar etmesinin büyük tesirler doğurmayacağı belirtilmiştir. (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1901, s.1). Ayrıca gazetede yayımlanan diğer makalede ise, şirketler sayesinde sanayi malının düşük fiyatla üretileceğini vurgulanmıştır (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 1903, ss.81-82). Dönemin süreli yayınlarından *Mektep* dergisi de ülkede sermaye sahiplerinin şirketler teşkil ederek sermaye sıkıntılarını çözüm bulacağını belirtmiş, bu tarz girişimlerin sanayinin gelişmesini sağlayacağını vurgulamıştır (*Mektep*, 1894, s.35).

SONUÇ

1876 senesinde yönetime geçen II. Abdülhamit zamanla iktidarını perçinledikten sonra ülkenin ekonomik sorunlarına çözüm getirmeye çalışmış ve ülkenin iktisadi kalkınma yollarını aramıştır. II. Abdülhamit ülkenin iktisadi olarak gelişmesi için sanayileşmenin önemimin farkında olmuş ve ülkede sanayileşme için gerekli adımları atmış ve ülkenin gümrük oranlarını artırmak için Avrupa devletleriyle birçok girişimde bulunmuştur. 1880 senesinde Ahmet Mithat'ın himaye düşüncesi doğrultusunda ülke politikasını şekillendirmesi ve sanayiye destek verilmesine yönelik yazılarına dönemin diğer süreli yayınları *Mizan*, *Sabah*, *İkdam*, *Dersaadet Ticaret Odası*, *Musavver Fen ve Edep*, *Mektep* ve *Ziraat Gazetesi* de destek çıkmış ve ülkenin sanayileşmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Osmanlı'da ilk kez ülkenin koruyucu gümrük politikaları doğrultusunda himaye politikalarını uygulanmasını dillendiren kişi Ahmet Mithat olmuştur. Ahmet Mithat, Abdülhamit dönemin en etkili kişisidir. Dönemin en etkili yayın organı olan *Tercüman-ı Hakikat*'ı 1878 senesinde çıkartmış ve bu gazetede devletin politikaları doğrultusunda yayım politikası gütmüştür. Ahmet Mithat, *Tercüman-ı Hakikat*'te ülkenin iktisadi sorunlarına değinmiş, uygulanan serbest ticaret sisteminin ülke ekonomisine zararlarını ifade etmiş ve merkantilizm-Alman tarihçi okulu-serbest

ticaret düşüncesini mecz ederek ülke gerçeklerine uygun bir iktisadi sistem yaratmak istemiştir. Bu doğrultuda “*Ekonomi Politik*” adlı kitabı yazmış, kitabı önce *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika etmiştir. Bu kitabıyla ülkede sanayinin gümrük vergileri ile korunması istenmiştir. Ahmet Mithat ayrıca ülkenin sanayileşmesi için himaye politikasının yararları açısından birçok yazı yayımlamıştır. Bu yazıları ile dönemin kamuoyunu etkilemiş ve birçok yerli yabancı basın bu konuda düşüncelerini ifade etmiştir. Ahmet Mithat'ın yazıları devletin politikalarını da etkilemiş ve bu doğrultuda devlet ülkenin sanayileşmesi için destekleyici bir adım atmıştır. Ahmet Mithat'ın yazılarıyla ülkede 1840-1880 dönemi basının baskın bir şekilde savunduğu serbest ticaret düşüncesi artık 1880lerden sonra savunulmaz hale gelmiş, yerli gazeteler sanayileşmeyi savunan ve himayeci görüşleri dillendiren yazılar yayımlamıştır.

Abdülhamit döneminde ülkede himayeci görüşleriyle kamuoyunu etkileyen gazetelerinde diğeri de *Mizan* olmuştur. *Mizan*, ülkede serbest ticaret-himaye düşüncesi tartışmaların yaşandığını belirtmiş, ülkenin çıkarları için himaye düşüncesinin uygulanmasını ve ülkenin sanayileşmesi için sanayisinin korunmasını istemiştir. Ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için yabancılara verilen imtiyazların ortadan kaldırılması için ülkenin kapitülasyon ve 1838 ticaret anlaşmasının hükümlerinden kurtulması gerektiğini vurgulamış ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için halkın yerli ürünlerini kullanmasını istemiştir. *Sabah* gazetesi ise ülkede yerli tüketimi teşvik edici yazılar yayımlamıştır. Sanayileşmenin geri kalmasını halkın yerli mallara rağbet etmemesini göstermiştir. Halkın rağbetsizliği nedeniyle yerli esnafın üretimi durduğunu belirtmiştir. *İkdam* gazetesi de ülkede sanayileşmenin olması için halkın zanaat bilgisini modern fenle zenginleştirilmesi gerektiğini ve bunun için de devletin sanayi mektepleri açmasını istemiştir. Ayrıca halkın zanaatı önemsememesini ve bu gibi işlerle meşgul olmayı düşünmemesini eleştirmiştir.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi de ülkenin çıkarı için sanayileşmenin gerçekleşmesi için himaye düşüncesinin en uygun düşünce olduğunu belirtmiş ve ülkenin sanayileşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gazete, özel girişim gerektiren işlerde halkın rağbetinin az olmasını nedeniyle teşvik edilmesini ve halka bu gibi faaliyetlerde yol gösterilmesini istemiştir. Dönemin bir diğer yayını olan *Musavver Fen ve Edep* dergisi de bir yarışma tertip etmiş ve okuyucularından ülkede sanayileşmenin gerçekleşmesi için neler yapılmalıdır sorusu ekseninde yazı talep etmiş ve gelen yazıları sütunlarında yayımlamıştır. Gelen yazılarda ülkenin sanayileşmesi için halkın yerli mallara rağbet göstermesi, halkın sanayi bilgi seviyesini yükseltmek için mesleki eğitim kurumların artırılması, zanaatkârların sermaye sıkıntısını ortadan kaldırmak için kredi kurumların kurulması, ülke ürünlerinin bilinirliğini artırmak için sanayi sergilerin açılması, zanaatkârların girişim ruhunu canlandırmak için inhisar gibi belli ayrıcalıkların kaldırılması gibi öneriler getirilmiştir. Ülkede sanayileşmenin hızlanması ve büyük yatırımların gerçekleşmesi için şirketleşmenin yaygınlaştırılmasını istemiştir. *Mektep* dergisi de ülkede yaşanan himaye-serbest iktisat tartışmasına değinmiş ve ülkenin çıkarı için

himaye düşüncesinin uygulanmasını istemiştir. Sanayileşmenin gerçekleşmesi için ülkede yerli mallara rağbet edilmesi, şirketlerin kurulması ve mesleki eğitiminin yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. *Ziraat Gazetesi* de ülkenin iç üretimi gerçekleştirmesi için sanayinin önemini vurgulamış ve bu ülkenin ziraatından daha fazla istifade etmek için sanayinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ülkede ihracatın ithalattan fazla olmasını da istemiştir.

Bu çalışma ile ülkede milli iktisadın yada milli iktisat doğrultusunda himaye düşüncesinin II. Meşrutiyet dönemiyle başladığı tezi çürütülmüştür. Milli iktisat düşüncesine ait fikirlerin 1880 senelerinde ülkede basınında tartışıldığını göstermeyi amaçlamıştır. 1880 senesinde (1870 senesinde yayımlanan Hadika yazılarında da bu ayırım vardır) yerli-yabancı ayırımı yapılmış ülkedeki gayrimüslimler de ötekiler olarak belirtilmiştir. Ülkede sanayinin gelişmesi için yerli mallara rağbet fikri sık sık vurgulanmış, ülkenin iktisaden gerilemesinin nedeni yerli mallara rağbet edilmemesi gösterilmiştir. Ayrıca bu çalışma 1880 senesinde liberal düşüncenin halen etkisini sürdürmesine karşın tek düşünce sistemi olmadığını da göstermiştir. Serbest iktisat düşüncesinin hükümlerini 1912’de değil 1880 senelerde kırılmış ve himaye düşüncesi doğrultusunda yerli iktisat fikirleri daha fazlaca yer almıştır.

KAYNAKÇA

Abbas Haveri. (4 Aralık 1899). İhtar-ı Mahsusa Cevap, *Musavver Fen ve Edep*. 14, 56.

Ahmed. (1 Ocak 1900). Sanayiye Dair. *Musavver Fen ve Edep*. 18, 71.

Ahmet Mithat. (4 Ağustos 1879a/28 Ağustos 1879b/3 Eylül 1879c/5 Eylül 1879d; 15 Şubat 1885). Ekonomi Politik. *Tercüman-ı Hakikat*, 340, 361, 366, 368, 2002; 2, 2, 3, 3, 4.

Ahmet Mithat. (23 Mayıs 1889a). Servet-i Milliye’nin Muhafazası. *Tercüman-ı Hakikat*. 3284, 5-6.

Ahmet Mithat. (5 Haziran 1889b). Servet-i Umumiye’nin Muhafazası. *Tercüman-ı Hakikat*. 3292, 5-6.

Ahmet Mithat, (8 Haziran 1889c). Bend-i Mahsusu Ticari, *Tercüman-ı Hakikat*, 3295, 5-6.

Ahmet Mithat. (10 Haziran 1889d). Serbest-i Mübadele mi Yoksa Himayekarlık mı. *Tercüman-ı Hakikat*. 3296, 3.

Ahmet Mithat. (18 Haziran 1889e). Usul-i Himaye ve Usul-i Teşvik. *Tercüman-ı Hakikat*, 3303, 4-5.

Ahmet Mithat. (20 Haziran 1889f). Usul-i Teşvikan Nefine Misal. *Tercüman-ı Hakikat*. 3305, 5-6.

Ahmet Mithat. (17 Aralık 1889g). Muhabbet-i Osmaniye. *Tercüman-ı Hakikat*. 3456, 5-6.

Aktepe, M. M. (1981). Dünkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 33.

Asımzade Halil Rifat. (9 Ekim 1899a/13 Kasım 1899b). Bir İhtar-ı Mahsus Cevap 1-2. *Musavver Fen ve Edep*. 6/11, 23-24/43-44.

Bailey, F. E. (2011). Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839), Edi: H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Berkes, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2005). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bir İhtar-ı Mahsus. (18 Eylül 1899). *Musavver Fen ve Edep*. 3, 9.

Bir Memleketin Ziraatıyla Sanayinin Yekdiğerine Kıyası. (30 Aralık 1883). *Ziraat Gazetesi*. 5, 33-35.

Bir Osmanlı Şeyhi ve Sanayi-yi Osmaniye Serlevha İle ve Bir Türk İmzasıyla Alınan Varakanın Suretidir. (27 Şubat 1890b). *Mizan*. 136, 1251-1252.

Bizde Sergi ve Mamulâtı Dâhiliye. (16 Mayıs 1889a). *Mizan*. 97, 938-940.

Buluş, A. & Mercan, B. (2002). Son Dönem Osmanlı İktisat Politikaları. *Liberal Düşünce*. 7/28.

Buldan, C. Y. (2018). Türk İktisat Düşüncesinde Himayeci Usul Kavramının İlk Teorisyei: Ahmet Mithat Efendi. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 13.

Bursa’da İpek Fabrikaları. (12 Mart 1892b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 376, 121.

Çağman, E. (2017). Ahmet Mithat Efendi’nin Ekonomi Politik Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16.

Çakır, C. (2005). Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı İktisat Düşüncesi. *Osmanlı Medeniyeti*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Çakmak, D. (2011). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi*. İstanbul: Libra Yayıncılık.

Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de Liberalizm*. Ankara: İmge Yayınevi.

Çiçek, N. (2014). Hayal Edilmiş Coğrafyada Ezber Bozan Bir İngiliz Oryantalist: David Urquhart, Osmanlı Modernleşmesi, Temenna ve Türk Hamamı. *Toplum ve Bilim*, 130.

Demir, K. (2014). Osmanlı Basınının Doğuşu ve Gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 5.

Demir, K. (2017b). Modern İktisat Düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne Girişi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 38.

Demir, K. (2017a). Hürriyet Gazetesine Göre Osmanlı Ekonomisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (1868-1870). *Turkish Studies*. 12/31.

Demir, K. (2018a). Osmanlı'da Kalkınma Tartışmaları: İbret Gazetesindeki Ekonomi Yazıları. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*. 14/2.

Demir, K. (2018b). Hadika Gazetesi ve Milli Ekonomi: İttihad-ı Efkâr-ı Milliye. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilim Dergisi*. 57.

Demir, K. (2018d), Sergi-i Umumi Osmani'nin Açılışı ve Sergi'nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 28/1.

Demir, K. (2018c). Osmanlı Basınında Say u Amel Tartışmaları. *Erciyes İletişim Dergisi*. 5/3.

Demir, K. (2018e). Ali Suavi'nin İktisadi Görüşleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 8/16.

Demir, K. (2018f). İktisat Dergilerine Göre Osmanlı Devleti'nin İktisadi Durumu (1857-1923). *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/15.

Ecnebi Dakikleri ve Osmanlı Dakik Fabrikatörleri. (1 Nisan 1899). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 743, 97.

Emil, B. (2009). *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murat*. İstanbul: Kitapevi.

Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Goergeon, F. (2016). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Georgeon, F. (2009). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Göneralp, Ö. (1999). David Urquhart. *Tarih ve Toplum*. 181.

Güran, T. (1992). Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. *150. Yılında Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gülsoy, U.-Nazır, B. (2009). *Dersaadet Ticaret Odası*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Gümrük Rüsümü ve Sanayi Dâhiliyemiz. (12 Aralık 1889f). *Mizan*, 125, 1164-1165.

Hafız İsmail. (6 Ekim 1899b). Bizde Sanat Nasıl Terakki Eder. *Musavver Fen ve Edep*. 7, 27-28.

Hususi Bir Sergi. (30 Ocak 1890a). *Mizan*. 131, 1213.

İcmal-i Ahval. (5 Nisan 1881). *Tercüman-ı Hakikat*. 1601, 2.

İnsel, A. (2005). Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İstanbul’da Sanayi. (1 Mart 1886a). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 9, 1.

Kadıızade M. H., (4 Aralık 1899). Makale-i Mahsus. *Musavver Fen ve Edep*. 14, 55.

Kal’a A. (1999). Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar, *Osmanlı 3 İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kal’a A. (2008). *Türk Sanai Mülkiyet Hakları Tarihi*. İstanbul: Türk Patent Enstitüsü.

Karaoğlu, Ö. (2013). Osmanlı İktisat ve Maliyesine Yerli Bir Yaklaşım Örneği: *Mizan Gazetesi*. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*. 8/2.

Koloğlu, O. (1988). Osmanlı Devleti’nde Liberal Ekonominin Savunucusu: Blacque Bey (1792-1836). *Tarih ve Toplum*. 57.

Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Kooperatif Ticaret Şirketleri. (14 Mart 1903). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 949, 81-82.

Kurt, M.-Çakır, B.-Demir, K. (2016). Türkiye’de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. 45, Özel Sayı.

Kurdakul, N. (1997). *Tanzimat Döneminde Sosyo-Ekonomi Fikir Hareketleri*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Lewis, B. (2004). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

M. Refik, (13 Haziran 1889). Bend-i Mahsus: Dahili İfrat-ı Tasarrufun Neticesi. *Tercüman-ı Hakikat*, 3299, 5-6.

Mardin, Ş. (2002). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2011). Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi, Edi: H. İncelik-M. Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Martal, A. (1999). Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl), *Osmanlı 3 İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Mekteb-i Sanayi. (11 Aralık 1890c). *Mizan*. 159, 1444-1445.

Mektep, (7 Ağustos 1891), 1; 1.

Memalik-i Mahruse-i Şahane'de Tesisat-ı Sanayiye. (15 Mart 1886b). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 11, 3-4.

Memalik-i Şahane'de Fabrikalar. (23 Kasım 1901). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 881, 1.

Memalik-i Şahane'de İpek Fabrikacılığı. (16 Nisan 1892c). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 381, 205-206.

Memalik-i Şahane'de Sanayi. (26 Nisan 1890). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 278, 1.

Mensucat-ı Dâhiliye. (4 Aralık 1889a). *Sabah*. 97, 3.

Mensucat-ı Dâhiliye. (15 Aralık 1889b). *Sabah*. 107, 3-4.

Mukabelede Kusur. (13 Haziran 1889b). *Mizan*. 100, 961-962.

Müftüzade Ali İhsan. (20 Kasım 1899a). Kolektif Şirket. *Musavver Fen ve Edep*. 12, 47,48.

Müftüzade Ali İhsan. (18 Aralık 1899b). Komandit Şirket. *Musavver Fen ve Edep*. 16, 63.

Müftüzade Ali İhsan. (8 Ocak 1900a). Anonim Şirketi 1. *Musavver Fen ve Edep*. 19, 75.

Müftüzade Ali İhsan. (15 Ocak 1900b). Mamulat-ı Dâhiliyeye Adem-i Rağbet. *Musavver Fen ve Edep*. 20, 79.

Nalcıoğlu, B. U. (2013). *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Bellekten*. 47/185.

Özçelik, T. (2009). Ceride-i Havadiste Ziraat, Ticaret ve Sanayi Tartışmaları, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferanslar Dergisi*. 56.

Pamuk, Ş. (1985). 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Quataert, D. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sanayi Dâhiliyemiz, (3 Ekim 1889d). *Mizan*. 115, 1087.

Sanayi ve Makineler, (10 Ekim 1889e). *Mizan*. 116, 1094-1096.

Sanayi ve Ticaret. (20 Şubat1897). *İkdam*. 934, 3.

Sanayi ve Zanaatkârlık. (2 Kasım 1894). *İkdam*. 93, 2-3.

Sayar, A. G. (2006). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Semiz, Y.-Kuş R. (2004). Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi 1869-1930. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 15.

Seyitdanlıoğlu, M. (2011), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi 1839-1876, Edi: H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Sungu, İ. (1999). Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, *Tanzimat 2*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Şener, A. (1999). Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar, *Osmanlı 3 İktisat*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9/3.

Şensoy, F. (2018). Şirket-i Hayriye: Osmanlı Boğaziçi Taşımacılık Şirketi, *Muhasebe Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Özel Sayı.

Tabakoğlu, A. (2002). Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi, *Türkler Ansiklopedisi 14*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tanpınar, A. H. (2006). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Terakki-i Ticaret ve Sınaat Bahsi. (12 Temmuz 1894). *Mektep*. 13, 31-35.

Tepekaya, M. (2000). Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı İktisadi Yapısı, Ankara, *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı 2*. 6/32.

Ticaret ve Hükümet 3-4. (19 Temmuz 1886c/2 Ağustos 1886d). *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*. 29/31, 1-2/2.

Toprak, Z. (1997). İktisat Tarihi, Haz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Ulusoy, R. (2010). Türkiye'ye Liberal İktisat Düşüncesinin Girişi ve Tercüme Odası, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Usul-i Himaye ve Serbesti-i Mübadelat. (21 Haziran 1889c). *Mizan*. 101, 969-970.

Ülken, H. Z. (2005). *Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Ülken, H. Z. (2013) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Yıldırım, M. A. (2012). *Dersaadet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*. İstanbul: Kitapevi.